

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ

QOŞQAR MƏMMƏDLİ

DİPLOM İŞİ

**AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN
İXRAC POTENSİYALI VƏ ONUN İNKİŞAF
ETDİRİLMƏSİ YOLLARI**

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİ

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

I Fəsil. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun ixrac imkanlarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin nəzəri metodoloji əsasları

- 1.1. Milli İqtisadiyyatda qeyri-neft bölməsinin ixrac imkanlarının tənzimlənməsinə nəzəri baxış
- 1.2. Ölkənin inkişafında qeyri-neft sektorunun ixrac imkanlarından düzgün istifadənin rolunun artması

II Fəsil. Azərbaycanda qeyri-neft bölməsində ixrac imkanlarından istifadənin cari vəziyyəti və onun müqayisəli şəkildə qiymətləndirilməsi

- 2.1. Azərbaycanda qeyri-neft bölməsinin inkişaf dinamikası və makroiqtisadi parametrləri
- 2.2. Müasir dövüdə Azərbaycanın qeyri-neft sənayesində ixrac potensialı və onun qiymətləndirilməsi

III Fəsil. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunda ixrac imkanlarında istifadənin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

- 3.1. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun ixracat prioritetləri
- 3.2. Qeyri-neft sektorunda ixrac potensialının tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

NƏTİCƏ

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

GİRİŞ

1994-cü ilin 20 sentyabrında “Əsrin müqaviləsi” bağlandıqdan sonra Milli iqtisadiyyatda böyük bir canlanma yarandı. Ölkəndə əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasına istiqamətlənmiş dövlət siyasəti xarici investorların iqtisadiyyatımıza cəlb edilməsinə səbəb oldu. Ölkənin dayanıqlı iqtisadiyyatını formalaşdırmaq üçün təbii, əmək və həmçinin maddi resurslardan düzgün şəkildə istifadə olunması vacibdir. Son zamanlar ölkənin dayanıqlı və uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək məqsədi ilə bir çox tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlər başlıca olaraq qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün başlıca stimul yaratmışdır. Neft vəsaitlərinin sürətli axını ilə əlaqədar iqtisadiyyatın diverfikasiyası başlıca hədəf olaraq seçilmiş və digər sahələrin modernizasiya prosesləri gücləndirilmiş və dövlətin xarici ticarət siyasəti kifayət qədər inkişaf etmişdir.

Hazırda ölkəmizin qarşısında dayanan əsas vəzifələrdən biri ölkədə qeyri-neft bölməsinin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması və başlıca olaraq özəl sektorun inkişaf etdirilməsidir. Bu məqsədlə bir çox stimullaşdırıcı tədbirlər planlaşdırılmış və aidiyyatı qurumlara istiqamətləndirilmişdir edilmişdir. Ölkədə iqtisadi dayanıqlığın təmin edilməsi məqsədi ilə qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi olduqca əhəmiyyətlidir.

Ölkənin qeyri-neft sektorunda sahəsində ixrac potensialının artırılması üçün ilk öncə iqtisadiyyatın diverfikasiyalaşdırılması və müasirləşmə prosesləri reallaşdırılmalı və innovasiyalaşdırma prosesi sürətləndirilməlidir. Bundan başqa, ölkənin təbii resursları və iqtisadi amillər nəzərə alınmaqla qeyri-neft sektoru dərindən tədqiq edilməli və onun potensialı obyektiv şəkildə qiymətləndirilməlidir. Bu proseslərdə əsas vəzifələrdən biri də hazırki dövüdə milli iqtisadiyyatda qeyri-neft bölməsinin ixrac potensialının dərin təhlil edilməsi, adekvat meyarlar əsasında

bu sahənin imkanlarının müəyyənləşdirilməsi, ixrac potensialından istifadənin dövlət tərəfində tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsidir. Statistik göstəricilərə nəzər saldıqda görürük ki, 2015-ci ildə dünya iqtisadiyyatında sabitliyin pozulması və maliyyə bazarlarında yaranan arıb-azalmalar iqtisadi artıma öz mənfi təsirlərini görsətmişdir. Dünya bazarında neftin qiyməti əvvəlki illərlə müqayisədə kəskin şəkildə azalmış və buda ölkəmizin neft sektoruna öz mənfi təsirlərini göstərmişdir. Planlaşdırılmış hədəflərə yiyələnmək üçün qeyri-neft sektorunun inkişafı önə çəkilmişdir.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, qeyri-neft sektorunun inkişafı gələcək prespektivlər üçün iqtisadiyyatın strateji planlaşdırılmasında mühüm əhmiyyət daşımaqdadır. Bütün bu amillər, var olan problemlər “Azərbaycanda qeyri-neft sektorunda ixrac potensialından istifadənin var olan durumu və onun qiymətləndirilməsi” mövzusunda diplom işinin aktuallığını göstərir. Diplom işində qeyri-neft bölməsinin ixrac potensialı və onun artırılması üçün həyata keçirilən tədbirlər göstərilmiş, cari dövüdəki qeyri-neft sektorunun potensialı qiymətləndirilmiş, var olan problemlər tədqiq olunmuş və onların həlli üçünyolları müəyyənləşdirilmişdir.

I FƏSİL. AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SAHƏSİNİN İXRAC İMKANLARININ DÖVLƏT TƏRƏFİNDƏN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Milli İqtisadiyyatda qeyri-neft sahəsinin ixrac potensialının tənzimlənməsinə nəzəri baxış

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra başlağıcda iqtisadi tənəzzüllə rastlaşsa da, başlıca olaraq 1995-ci ildən başlayaraq iqtisadiyyatda dirçəliş müşahidə edilməyi başladı. Araşdırmalardan məlum olur ki, bu dirçəlişin ən başlıca səbəbi neft bölməsinə yönəlmiş investisiyaların və vəsaitlərin və bu istiqamətdə əlaqəli tikinti sənayesinin yüksəlməsidir. Ona görə də neft və qeyri-neft bölmədə istehsalın yüksəliş sürətinə fikir verdiyimiz zaman, hər iki bölmədə iqtisadi canlanmanı eyni sürətdə olmadığını, qeyri-neft sahəsinin iqtisadi yüksəliş sürətinin daha aşağı olduğunu müşahidə edə bilərik. Qeyri-neft sahəsinin başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu bölmədə istehsalın artım sürəti neft bölməsindən fərqli olaraq xarici tələbdən ciddi şəkildə asılı deyildir. Bu sektorda real istehsalın artım dinamikası başlıca olaraq cəlb olunmuş investisiyalardan, daxili tələbin səviyəsində olan dəyişmələrdən, ölkədə yürüdülmən struktur və həmçinin institusional yeniliklərdən daha çox asılıdır. Araşdırmalar göstərir ki, ölkə iqtisadiyyatında qeyri-neft bölməsində istehsalın faktiki artımı neft bölməsindən fərqli olaraq aşağı tempə inkişaf etməkdədir. Bunun ən əsas səbəbi neft sektoru ilə müqayisə olunan zaman, qeyri-neft sektoruna daha az xarici investisiyaların cəlb olunması yönündən və bu sektorun məhsullarına xarici tələbin daha az olmasıdır. Son illərdə ölkə iqtisadiyyatında qeyri-neft sahəsinin inkişaf bölmələrində bir ox yeniləşməyə uğramışdır. İstehsalın quruluşunda kənd təsərrüfatı bölməsi, tikinti, rabitə və həmçinin telekommunikasiya, xidmət sahəsinin xüsusi çəkisi yüksəlmiş, sənayenin ümumi istehsaldakı payı aşağı düşmüşdür. Son zamanlarda qeyri-neft

bölməsində **ticarət və sosial xidmət** bölmələrinin də xüsusi çəkisi yüksəlməkdədir. Məhsullar və xidmətdə olan tələbin çoxalması və bu bölmədə lazımi biznes şəraitinin qurulması xidmət və ticarət sahəsində böyük dirçəlişə səbəb yaratmışdır. Bu dirçəliş əsasən böyük və kiçik biznes bölmələrində özünü biruzə verir.

Qeyd etdiyimiz kimi hər bir dövlətin iqtisadiyatında sənayenin sektorunun yüksəlişi əsas rola sahibdir. Dövlətin daxilində makroiqtisadi stabilliyi qorumaq və ya qazanmaq üçün, dövlətin dayanıqlı iqtisadi-sosyal yüksəlişini təşkil etmək və bir çox istiqamətə malik iqtisadiyata yiyələnmək üçün mütamədi şəkildə rayonların sosial iqtisadi yüksəlişinə aid dövlət layihələrinin hazırlanır və gerçəkləşdirilir. Rayonlarda sosial-iqtisadi inkişafa istiqamətlənmiş dövlət proqramlarının dövlətin iqtisadiyatının yüksəlişində əhəmiyyətli yerə sahib olduğunu vurğulamaq lazımdır. Xüsusi çəkildə son 10 il əhatə edən dövr ərzində qəbul edilmiş rayonların sosial-iqtisadi yüksəlişinə aid dövlət proqramları rayonlarda iqtisadiyatın inkişaf etdirilməsinə, lazımi olan biznes şəraitinin yaradılmasına, rayonlarda qeyri-neft əmtəələrinin istehsaldakı olan miqdarının yüksəlməsinə və nəticə etibarilə insanların rifah halının daha da yaxşı olmasının səbəb olmuşdur. Bu layihələr daxilində dövlətdə iqtisadi yüksəlişə çatmaq məqsədi ilə xüsusi investisiya layihələri təşkil olunur. Cari dövüdə ölkə əhalisinin və dövlətin qarşısında dayanan əsas işlərdən biri də məhz əsaslı şəkildə iqtisadiyatın şüurlü şəkildə yüksəlişinə sahib olmaq üçün lazımi mühitin formalaşdırılması və insanların rifah halının yaxşılaşdırılmasıdır.

Dövlətin içərisində lazımi biznes şəraitinin yaradılması, bu istiqamətdə ölkə tərəfindən lazımi olan diqqətin göstərilməsi və xarici investorların dövlətə olan marağının artırılmasına gətirib çıxarmışdır. Cari zamanda investisiya yatırımlarının güclü şəkildə cəlb olunması nəticəsində qeyri-neft sahəsinin canlanmasında olan

əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlişin yaranması nəzərə çarpmaqdadır. Dövlətin daxilində çoxşaxəli iqtisadi-yüksəlişə çatmaq məqsədi ilə qeyri-neft sahəsinin sürətli yüksəlişini təmin etmək əsas işlərdəndir. Bu islahatların nəticəsində son illərdə qeyri-neft sektorunun ÜDM-dakı payı ötən illərlə müqayisədə artmaqdadır.

Vurğuladığımız kimi, son zamanlarda dövlətə yatırılan birbasa və dolaylı xarici investisiyaların axınlarının başlıca məqsədi ilə lazımi tədbirlər görülmüş və bunun sonucu olaraq lazımi qədər nəaliyyətlər əldə edilmişdir. Araşdırmalara əsasdeyə bilərik ki adambaşına görə investisiyaların miqdarı Azərbaycan həm də Avropa həm də Şərqi dövlətlərin içərisində çox böyük mövqeyə malikdir. Neftdən əldə olunmuş gəlirlərinin düzgün şəkildə tənzimlənməsi üçün 29 dekabr 1999-cu ildə Neft Fondunun əsası qoyulmuşdur. Bu fondun əsas hədəfi neft sektorundan əldə olunmuş gəlirlərin, lazım olan bölmələrin yüksəlişinə və sosial-iqtisadi əsasın vacib rol oynayan layihələrin gerçəkləşdirilməsinə istiqamətləndirilməsinə şərait yaratmaqdır. Makroiqtisadi durğunluğun əsasının qorunması üçün, neft gəlirlərinin yayılması siyasətinin ən başlıca şəkildə qeyri-neft sektorunu yüksəlişi ehtiyatlarının yüksəldilməsinə istiqamətlənməlidir. Mövcud olan sənayeni canlandırılması, yeni sənaye qovşaqlarının təşkil olunması, onların xərclərinin qarşılınması və ölkə vəsaitinin pul kütləsi sayəsində böyük və kiçik biznes bölmələrinin investisiya vəsaitlərinin köçürülməsi üçün proqramlar təşkil olunmalıdır.

Dövlətin uzundövrü mikroiqtisadi stabilliyinə yiyələnmək və qeyri-neft bölməsinin yüksəlişinin yüksəlməsində ölkənin vergi siyasəti də çox vacib rola sahibdir. Qeyri-neft sayəsində investisiyaların əsaslı şəkildə vasitələşdirilməsi məhz neft bölməsindən əldə edilən gəlirlər sayəsində olmasına fikir verməyərək, vergi gücünün asanlaşdırılması və qeyri-neft sahəsinin yüksəliş ehtiyatlarının yüksəldilməsi üçün əsas təsir gücünə sahibdir. Neft sayəsində əldə edilmiş

vəsaitlərin idarə edilən vaxt ən əhəmiyyətli diqqət əsas şəkildə qeyri-neft bölməsinin yüksəliş sahələrinin investisiya həcminin yüksəldilməsinə istiqamətləndirilməlidir. O cümlədən bu bölmənin yüksəlişinə görə tələb edilən savadlı kadrlar və texnoloji səviyyəsinin formalaşdırılması çox vacibdir.

Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq, cari vəziyyətdə öz yüksəlişinin təbii ehtiyatları, ələxsus da neft istehsalı sayəsində dövlətlərdə dayanıqlı mikroiqtişadi stabilliy dayanıqlılığın təşkil edilməsi qeyri-neft bölməsinin yüksəliş gücü ilə aydınlaşdırılır. Beləliklə, qeyri-neft bölməsinin sürətli şəkildə yüksəlişi dövlətin maliyyə ehtiyatlarının və onunlada bunun ölkənin iqtisadi məsələlərinin izah edilməsi və təşkil olunmasında təsir imkanlarının yüksəldilməsi, dövlətdə məşğulluq yüksəldilməsinə, əhalinin iqtisadi davranış imkanlarının, ən vacibi isə iqtisadi ehtiyatların düzgün şəkildə yararlanmasına imkan verir və müasir şəraitin yaradılmasına şərait yaradır. Bu anlamda ölkə iqtisadiyatında dayanıqlı və güclü tərkib hissələrinə sahib düzgün şəkildə sahib böyük və kiçik sahibkarlığın canlandırılmasıdır. Tədqiqatlara əsasən, qeyri-neft sayəsində iqtisadi işlərin böyük və kiçik biznes sahəsində gerçəkləşdirilməsi rəqabətin təşkil edilməsinə, firmaların dəyişkən bazar formasına sadə şəkildə uyğunlaşdırılmasına, istehsal olunan resursların keyfiyyət və kəmiyyət qaydalarının əbədi şəkildə yüksəldilməsinə, idarəetmə, texnologiya və.s bölmələrdə yeniliklərin tətbiqinin ruhlandırılmasına şərait yaradır.

Dövlətin iqtisadi yüksəlişi ilə bağlı olaraq fərqli-fərqli iqtisadi teoriyalar qədim zamanlardan bəri formalaşmışdır. Daha sonra isə bunların əksəriyyəti iqtisadi teoriyaya klassik şəkildə daxil olunmuşdur. Buna misal edilərək beynəlxalq ticarət teoriyası demək olar. Cari dövrdə qeyd edilən teoriyalar dövlətin xarici ticarət proseslərinin təşkil edilməsində çox vacib əhəmiyyət daşıyır, ixrac

strategiyasının stukturunu, həmçinin cari teoriyaların formalaşdırılmaı beynəlxalq ticarətində mühüm rola malikdir.

On altıncı və on yeddinci əsrlərdə meydana gələn merkantilizm nəzəriyyəsi, belə fikirlərin başlanğıcı oldu. Bu nəzəriyyənin tanınmış nümayəndələri V.Stoffor, T.Man, G.Skaruffi, A.Monkretien monumental-ilk dəfə ticarətdə milli iqtisadiyya rolunu əsaslandırdılar. Həmin günlərdə belə merkantilistlər belə dövlətləri ifadə etməyə başlamışdılar. İngiltərə, Fransa və İtaliya xarici ticarəti bacarmalıdır, lakin ixrac və idxal üzərində güclü nəzarət həyata keçirilməlidir. Maraqlıdır ki, ixrac-idxal ilə əlaqədar olaraq, merkantilistlərin irəli sürdüyü ideyalar, 5 əsr əvvəl gömrük siyasəti və indiki ölkələrin xarici iqtisadi əlaqələrinin strategiyasına çevrilmişdir. Buna əsasən hər bir dövlətin xəzinəsində Monkretien nəzəriyyəsi yığılmalıdır. Qiymətli metalların müasir dövrdə qurulması olduqca lazımdır. Onlar zənginliyin yeganə mənbəyinə inanırlar və bu xarici ticarətdir. Ancaq merkantilistlər bununla əsaslandırma bilmədilər ki, ölkələr hansı ölkələrdə və hansı formada iştirak etməlidirlər ki, xarici ticarətdə hansı məhsullara üstünlük verdiyini, nə əldə etmək lazım olduğunu aydınlaşdırma bilsinlər. Bu baxımdan klassik iqtisadçı Adam Smithin "Mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi" və David Ricardonun "Müqayisəli-üstünlükləri " nəzəriyyələri diqqəti çəkir.

Merkantilistlər yüksək gömrük tətbiq etmək strategiyasını təklifi etdilər. İdxal edilən məhsullara alınan vergilər isə idxal edilən zaman onu əsaslandır ki, mallar daha bahalı olacaq və daha sonra sahibkarlar bu məhsulları ölkədə istehsal etmək məcburiyyətində qalacaqlar. Nəticədə ölkələr daxilində sənayeçilərin azad inkişafı üçün şərait yaradılacaq, tacirlər, fermerlər sərbəst fəaliyyətə başlayacaqlar. A. Smith, məşhur nəzəriyyəsinə görə "Görünməz əl" merkantilistlərin yanaşmalarından fərqli olaraq xarici olduğunu qeyd etdi. Ticarət azad olmalıdır, dövlətin içində olmamalıdır ona müdaxilə etmək olmaz. Şotlandiya iqtisadçılarna

görə, ixrac-idxal azadlığı milli iqtisadiyyatın inkişafını stimullaşdırır. Dünya iqtisadiyyatının inkişafı xarici ticarətin azadlığından asılıdır. A. Smithdən əvvəl, merkantilizm cəmiyyətdə belə fikirlər yarandı. Xaricdən malların idxalı zərərli hesab edildi və sərvət olduğuna inanıldı yəni bu mallara xərclənən qızıl, gümüş tükəndi. Onlarda malların ixracı zamanı satışa çıxdığına görə faydalı olardı. Xaricdə olan mallar, bu qiymətli metallar ölkəyə qayıtdı. Bir sözlə, mənfəətdən əldə olunmayan fikir formalaşdırılmışdır. Bu baxımdan, ölkənin zənginliyini qoruyan xüsusi idxal nəzarəti meydana gəldi. Ancaq A. Smith, merkantilistlərin nəzəriyyəsini sübut etdi ki, bu təsirsiz nəzəriyyədir. İqtisadçı azad mübadilə ilə hər iki tərəfə özlərini zənginləşdirə bilər fikrini söyləmişdir: "Əgər kiminsə mübadilədən gözlənilən zərərləri olarsa, ona qoşulmayacaqdı, həm də satıcı, alıcı da mənfəətə sahib olacaqdır. Bizim üçün idxal qiymətli, həm də bizim ixrac etdiyimiz digərlər üçün də dəyərlidir. Zəifləməyə ehtiyacımız yoxdur çünki digərləri özlərini zənginləşdirmələri üçün " çalışırlar.

Təklif ilə əlaqədar olaraq "Adam Smith - İqtisadi Əlifba" kitabında xarici ticarətin liberallaşdırılması ilə bağlı iqtisadçı: "Bu fikir ticarət duvarlarında böyük bir intellektual boşluğu pozdu və XVI əsrdən etibarən Avropa ölkələri ətrafında yaradılmış praktiki nəticələrdir. A. Smit, beynəlxalq sahədə ixtisaslaşma ehtiyacını bəyan etdi və ticarətin bu fikirlər əsasında qurulduğunu "Mütləq üstünlük nəzəriyyəsi"-də daha əvvəllərdə qeyd etmişdir. Pins istehsalı üçün bir fabrik nümunəsi üzərində aparılan analizlər A. Smithin əmək məcburiyyətinin əhəmiyyətli bir fürsət yaratdığına diqqət çəkdiçəkdiyini göstərir: "Pins istehsalı mümkündür və bu istehsalın əhəmiyyətsiz bir sahəsi deyil həmçinin çox çətin işdir.

Tədqiqatçıların yekdil rəyinə görə D. Ricardo deyirki dövlətin inkişafı, dünyadakı yerini birləşdirmək, iqtisadiyyatı onun resurslarından necə istifadə olunmasından asılıdır. Onların söylərini malların və ya xidmətlərin istehsalına

yönəldərək, "müqayisəli üstünlüyə" malikdirlər. Ticarətin liberallaşdırılması, malların və xidmətlərin həmçinin istehsal amillərinin maneəsiz axınını təmin edir.

Vurğulamaq lazımdır ki, son dövrlərdə Azərbaycanda aparılan məqsədyönlü siyasətin başlıca məqsədi sahibkarlığın sektorunun iqtisadiyyatda əhəmiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaratmışdır. Digər sözlə desək, iqtisadiyyatda aparılan instusional yeniliklər, özələşdirmə, sərbəst sahibkarlıq hüququnu təsbit edən və onun həyata keçirən tənzimləyən hüququ bazanın formalaşdırılması qeyri dövlət iqtisadi fəaliyyətinin mühüm rola sahib olmasına gətirib çıxarmışdır. Dövlətdə qeyri-neft bölməsinin infrastrukturunun yüksəlişinə yönəlmiş 1995-ci ildən etibarən edilən işlər beynəlxalq iqtisadiyyatının, o cümlədən özəl sektorun dirçəldilməsinə birbaşa şərait yaradır. Bank sayəsinin, maliyyə valiyuta resursları, əmtə, torpaq, əmlak bazrlarının yüksəlişi və s. uöurlar investorların Azərbaycan iqtisadiyyatında maraq dairəsinin yayılmasıdır. Son zamanlarda qeyri-neft bölməsində özəl sektorun fəaliyyəti istiqamətinə yönəldilmiş canlandırma siyasətində nəticəsində iqtisadiyyatda xarici investorların və yerli sahiblərin sarmayə qoyuluşlarının miqdarı xeyli miqdarda yüksəlmişdir. Bütün onlar qeyri-neft bölməsində dövlət tərəfindən göstərilən marağın və ölkənin bu bölmədəki gələcək maraqlarına görə aparılan düzgün siyasətin bariz nəticəsidir. Bütün bunların nəticəsinə görə deyə bilərik ki son dövrlərdə qeyri-neft sahəsinin ixrac imkanlarında əhəmiyyətli şəkildə yüksəliş görülməkdədir.

1.2 Ölkənin inkişafında qeyri-neft sektorunun ixrac potensialından səmərəli istifadənin rolunun artması

Qeyri-neft bölməsinin inkişafına xidmət edən və müasir tələblərə cavab verən istehsal, sosial və bazar infrastrukturunu sisteminin yaradılması ölkə iqtisadiyyatının təkmilləşdirilməsinə təkan verir. Azərbaycanda daxili xammala əsaslanan sənaye

müəssisələrinin müasir istiqamətdə qurulması və yeni müəssisələrin yaradılması istiqamətində geniş miqyaslı tədbirlər sistemi yaradılır və gerçəkləşdirilir. Eyini iqtisadi inkişaf səviyyəsinə malik ölkələrdə polad istehsalı, neft-qaz emalı və neft-kimya sənaye kompleksləri, gəmiqayırma və sement fabrikalarının tikintisi nərzəzdə tutulmuşdur. Alminium sektorunun inkişaf olunması, özəl bölmənin iştirakı ilə son məhsulun istehsalına qədər texnoloji praseslərin qurulması ölkədə ixrac imkanının daha da genişləndirilməsinə başlıca olaraq təsir göstərəcəkdir. Əsas hədəflərdən biri kimi sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrində yenilik yönümlü texnologiyaların tətbiqinin həvəsləndirilməsi, ixtisaslaşmış sənaye müəssisələrinin yaradılmasını misal olaraq göstərmək olar. İqtisadi rayonlar üzrə sənaye şəhərciki infrastrukturunun yaradılması, qeyri-neft emal sənayesinin inkişaf olunması ilə bağlı dövlət investisiya siyasətinin həcmnin dahada yüksəlməsinə mühüm diqqət yetirilməlidir. Sənayenin irəliləyiş strategiyasında istiqamətində mühüm iqtisadi zonanın formalaşdırılması nəzərə alınmaqla hər bir iqtisadi rayon üzrə şəhərciklərin həmçinin, Sumqayıtda neft-kimya məsullarının istehsalı, Balaxanıda məyişət tullantılarının təkrar emalı və Gəncə metal məhsulların istehsalı üzrə sənaye şəhərciklərinin qurulması qeyri-neft bölməsinin yüksəlməsində başlıca rola malikdir. Hal-hazırda qeyri-neft bölməsinin başlıca sahələrindən olan maşınqayırma sənaye məhsulunun rəqabət imkanının artırılması əsas əhəmiyyət daşıyır. Maşınqayırma sənayesi sahəsində məsulun rəqabət qabiliyyətinin əsasında başlıca olaraq onun keyfiyyəti və qiymətliliyi dayanır. Əmtənin rəqabət gücünün aşağıdakı prametrləri üzrə müəyyən olunur:

- Məhsulun texniki keyfiyyətlərini müəyyən edən göstəricilərə görə;
- Satılan əmtənin rəqabət gücünün kommersiona prametrlərinə görə təyin olunması;

- Məhsulların satışının təşkil edilməsi və istifadə edilməsi ilə bağlı qiymətləndirilən rəqabət gücü;
- Məhsulların rəqabət imkanlarının çoxsaylı texniki iqtisadi göstəricilərlə müəyyən olunur (texnologiyadan və texnikadan istifadənin səmərəliliyi və davamlılığı və s.)

Məlumdur ki, neft bölməsinin dahada inkişaf olunması nə qədər iri layihələrlə təmin olunsa da, bunun əsasında əhalinin böyük hissəsinin işlə təmin olunmasını gerçəkləşdirmək qeyri-mümkündür. Buna görə də ölkəmizdə qeyri-neft bölməsinin inkişaf olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qeyri-neft bölməsinin ən cəld inkişaf edən sahələrindən biri informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsidir.

Bəşər dövrünün hazırkı **sosial-mədəni** mərhələsində hər hansısa dövlətin və ya xalqın inkişafını yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyaları olmadan xəyal etmək qeyri mümkündür. Əsasən də sosial həyatın əksər sahələri üzrə dəqiq məlumatların əldə olunmasının əhəmiyyəti müasir texnologiyalardan istifadə olunmanı insan cəmiyyətinin ən önəmli mənəvi-fizioloji və sosial ehtiyaclarından birinə aiddir. Bütün ölkələrdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının – internet şəbəkəsinin, təkrarlanan və rəqəmsal radio-televiziya sistemlərinin, eləcə də digər audiovizual vəsaitlərin sürətli inkişafı informasiya kütəslərinin insan həyatında, onun yaşam formasında çox önəmli rola malik olduğunu yenidən açıq şəkildə göstərir.

İKT sahəsində istifadə edilən yeniliklərin əsas hədəfi, başlıca olaraq ölkəmizin regionlarda rabitə və informasiya texnologiyaları sahəsində tranzit və mərkəzi ölkəyə çevirməkdir. Azərbaycanın son zamanlarda informasiya ixrac olunan dövlətlərdən birinə çevrilməsi də aparılan uğurlu siyasətin başlıca qəsədlərindən əsasını təşkil edir.

Hal-hazırda Respublikanın sənaye imkanlarının və onun iqtisadi gücünün əsasını metalurgiya və maşınqayırma kompleksləri təşkil edir. Son onilliklərdə dəqiq proseslər bu sahələrdə məhsul istehsal gücü və elmi texniki inkişafının qismən inkişafdan geri qalmasına səbəb olmuşdur. Amma artıq dövlətin daxilində aparılan iqtisadi proseslərin, yüksək məbləğdə sərmayə qoyuluşları qara və əlvan metalurugiya həmçinin maşınqayırma şirkətləri köklü şəkildə tərəqqiyə zəmin yaratmışdır.

2000-2017-ci illərdə Azərbaycan borunu paylam, Bakı polad müəssisəsi, Gəncə gillorpaq, Sumqayıt alüminium, Sumqayıt texnoparkı və bir çox müəssisələrdə istehsalın sürətli şəkildə tərəqqisi müşahidə olunmaqdadır.

Bütün bunların əsasında deyə bilərik ki, respublikamızın qara və əlvan metalurgiya o cümlədən maşınqayırma sənaye müəssisələri var qüdrəti ilə istehsal proseslərini artırmaq və sürətləndirməyə çalışırlar. Amma bu sənaye müəssisələrin rəqabət gücləri məhsul istehsalınının təmin olunması üçün kifayət qədər keyfiyyətli xammal və məhsullardan düzgün əkildə istifadə olunması və ətraf aləmə zərərli təsirin minimuma endirilməsi problemləri çox mühüm əhəmiyyətə malik olan və əhəmiyyət daşıyan məsələlərdəndir.

Azərbaycan Respublikasının çox güclü imkana sahib qara və əlvan metalurgiya sənaye müəssisələri mövcuddur. Burada əsasən istifadə olunan texnoloji məsələlərdən ətraf mühitə çoxlu zərərli tullantılar atılır. Buna görə də, belə bir zərərli tullantıların getdikcə azaldılması məsələsi çox mühüm vəzifə olaraq mühəndis və ekoloqların qarşısında dayanır.

Qara və əlvan metal, bunların qırıntılarının istehsalında istifadə olunan xammal və məhsulların, onların birinci emalı üsullarını tədqiq etmək və bu proseslərin ekoloji baxımdan təhlil etmək çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd

olunmalıdır ki, Azərbaycanda 2014-cü ildə və ondan sonrakı üç ildə sosial iqtisadi inkişaf proqnozlarının uğurla həyata keçirilməsi üçün lazımi qədər əsaslar qoyulur. Belə ki, İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən planlaşdırılan 2014-2017-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafın proqnozları həyata keçirilmişdir.

Azərbaycanda ixracın və İnvestisiyaların Təşviq Fondu (AZPROMO) fəaliyyəti, həmçinin Azərbaycanın İnvestisiya Şirkətinin əsasının qoyulmasının böyük əhəmiyyəti olub. Bütün bunlardan əlavə, Sumqayıt Texnologiyalar Parkı, Sumqayıt Kimya-Sənaye Parkı, Gəncə Polattökmə sənaye müəssisəsi, Balaxanı Sənaye Parkı və digər sənaye və qeyri sənaye müəssisələri kimi əsas və iri layihələr həyata keçirilir ki, bunlar artıq ölkə iqtisadiyyatının inkişafına öz faydalarını verirlər.

Aqrar sahənin əhəmiyyəti ölkə iqtisadiyyatında lazımi qədər yüksəkdi. Ona görə də, ölkə iqtisadiyyatının bu kimi əsas sahəsinin inkişafı və sürətli inkişafı ümumilikdə davamlı inkişafın təmin edilməsində olduqca əhəmiyyətli rol oynayır. Bazar iqtisadiyyatı dövründə aqrar sahənin və onun komponenti olan kənd təsərrüfatının standart tələblər səviyyəsində təşkil olunması iqtisadi inkişafın başlıca hədəflərindən biridir. Aqrar sektor qeyri-neft sahəsinin güclü inkişafının əsas məqsədlərindən biridir. Kənd təsərrüfatında müasir resurs qoruyucu texnologiyaların tətbiqi, güclü təsirlərdən istifadə edilməsi isdehsalın keyfiyyətinin artmasına, məhsul və xidmətlərin rəqabət gücünün artırılmasına çox böyük təsir göstərir. Hal-hazırda kənd təsərrüfatı xammal və məhsullarının rəqabət gücünün inkişaf etdirilməsi və onun ixracda olan gücünün artırılması ölkənin qarşısında dayanan əsas məqsədlərdəndir.

Ölkəmizdə qeyri-neft sənayesinin canlandırılmasında emal və yeyinti sektorunun güclü şəkildə inkişaf etdirilməsi çox vacib əhəmiyyət daşıyır. Ona görə

də emaledici və yüngül, yeyinti sənayelərinin inkişaf etdirilməsində aşağıda qeyd olunan istiqamətlərdə layihələrin gerçəkləşdirilməsi məqsədəuygundur.

- Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Lənkaran, Quba, Xaçmaz və başqa böyük şəhərlərdə böyük istehsal potensialına sahib ət, sud, meyvə şirəsi zavodlarının yaradılması;
- Rayon və kənd sahələrin üçün kiçik və orta böyüklükdə emal obyektlərinin və mobil şəbəkələrin yaradılması;
- Tara və bukmə materiallarının istehsalı və ilik emalı üzrə ənənəvi istehsal imkanına malik müəssisələrin təşkil edilməsi;
- Bütün mərhələlərdə istehsalçı və istehlakçı münasibətlərinin ehtiyac duyulan kimi təşkil edilməsi;

Onuda olunmalıdır ki, son illərdə ölkə daxilində aparılan məqsədyönlü siyasət və islahatlar ölkədə emal müəssisələrinin və ən vacibi olan qeyri neft sahəsinin daha da sürətlə şəkildə inkişaf etməsinə maraq formalaşdırmışdır.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SEKTORUNDA İXRAC POTENSİALINDAN İSTİFADƏNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ ONUN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLDƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Azərbaycan qeyri-neft sektorunun inkişaf dinamikası və makroiqtisadi parametrləri

Müstəqilliyin təmin olunmasından sonra ilk illərindən eytibarən Azərbaycan iqtisadiyatında baş verən tənəzzülün qarşısını alma məqsədi ilə atılan addımların sonucunda 1995-ci ildə buna nail olunmuş və növbəti illərdə iqtisadi irəliləyişə nail olunmuşdur. Arşdırmalara əsasən bu irəliləyiş investisiya yatırımlarının daha çox cılıb edildiyi neft bölməsinin və bu şəəilə bağılı olaraq tikinti işlərinin intensiv şəkildə gücləndirilməsi sayəsində olmuşdur. Digər sözlə söyləsək, qeyr-neft və neft bölməsində istehsalın irəliləyiş struktutu üzrə məlum olan verilənlərin hər iki bölmədə iqtisadi irəliləyiş tempinin eyni sürətlə getmədiyini, neft bölməsində iqtisadi yüksəliş tempinin daha güclü getdiyini və bütün bununlarla yanaşı iqtisadi irəliləyişin yüksələn düzgün istiqamətli yüksəliş quruluşuna sahib olmadığına bariz nümunəsidir.

Qeyri-neft bölməsinin başlıca xüsusiyyəti onula laqələndirilir ki, bu bölmədə istehsalın real irəliləyiş tempi neft bölməsinə baxdıqda xarici təklifin güclü təsirlərindən əsaslı sürətdə asılı deyildir. Bu bölmədə real istehsalın irəliləyiş quruluşu başlıca olaraq cəb olunmuş investisiya vəsaitlərindən, daxili təklif və tələbidə olan dəyişikliklərdən, dövlətdə aparılan instusional yeniliklərdən əsaslı sürətdə asılıdır. Tədqiqatlara əsasən deyə bilərik ki, neft bölməsindən fərqlənərək qeyri neft sahəsində isdehaslın cari irəliləyişi əsas eytibarı ilə zəif tepdə gedir. Bu birbaşa olaraq neft bölməsi ilə müqayisə edilən zaman qeyri-neft bölməsində daha az xarici investisiya vəsaitlərinin yatırılması ilə birbaşa əlaqədardır. Lakin, qeyri-

neft sahəsində istehsalın rel irəliləyiş quruluşunun neft bölməsinə nəzərən xeyli dərəcədə zəif təmələ getməsinə fikir verməyərək onun iqtisadiyyatda olan payı hələdə böyük şəkildə olmaqla özünü qoruyub saxlayır. Ümumilikdə isə qeyri-neft sektorunun hazırki iqtisadi irəliləyişdə payı nisbətən zəyifdir və bu tendensiya köklü dəyişikliklər həyata keçirilməzsə, neft sektorunun gələcəkdə iqtisadiyyatdakı payı daha da artacaqdır. Qeyd olunmalıdır ki, hər bir sektorun iqtisadiyyatda xüsusi rolü onun sakinin məşğulluğunda pay, dövlət büdcəsinin quruluşundakı payı, xarici ticarət dövriyyəsinə mövqeyi ilə müəyyən olunur. Bu əsasdan, qeyri-neft sahəsində insanların böyük qisminin əhəmiyyətli hesab etdiyi olduğu bir sahədir. Həmçinin neft sahəsində istehsalın güclü şəkildə yüksəlməsinə baxmayaraq bu bölmədə yüksəliş daha böyük kapitalla sahib olduğundan onun dövlət sakininin fəaliyyətindəki yeri əsas ehtibarlı ilə aşağıdır. Xarici ticarət fəaliyyətinə nəzər yetisək görərik ki, dövlətin ixracı əsasən neft əmtələri sayəsində formalaşır. Bu da qeyri-neft bölməsinin nemətlərinə qarşı xarici tələb və təklifin əsas ehtibarlı ilə zəyif olması ilə əlaqədardır. Dövlət büdcəsinə cəlb edilən vəsaitlərin formalaşmasında da qeyri-neft bölməsi başlıca rola malik olsas da büdcə vəsaitinin irəliləyiş tempində onun iştirakı əsas ehtibarlı ilə aşağıdır və büdcəyə cəlb olunan vəsaitlərin irəliləyişində əsas ehtibarlı ilə neft bölməsinin ödədiyi vergilərin həcmi daha yüksəkdir. Qeyri-neft bölməsinin ölkə vəsaitinin ümumi daxili məhsulundakı xüsusi həcmnin yüksək olması neft bölməsinin verdiyi vergilərin cəminin kiçilmənin dövlət gəlirlərinin total gəlirlərində olan geyri müsbət təbəqələrinin yaxşılaşmasını təşkil edir. Amma neft bölməsinin ödədiyi vergilərin dövlət daxilolmalarında olan xüsusi kütləsinin əsaslı şəkildə yüksəlməsi dövlət büdcəsinə edilən cəlb olunmaların və xərclənən vəsaitlərin neft dünyasının quruluşundan olan asılılığını dahada gücləndirir. Belə ki, neft dünyasının strukturunun pisə doğru getdiyi zamanlarda ölkənin ümumi gəlirləri və

bunun məntqi əsası sayılaraq dövlət büdcəsinin xərcləri zəyifə doğru olan düşmüşdür.

Qeyri-neft bölməsinin verdiyi vergilərin kütləsinin dahada yüksəlməsi isə bu sahədə iqtisadi dirçəlişini əsas nəticəsidir. Qeyri-neft sahəindən vergi daxilolmaları xarici zərbələrə məruz qalmır və dövlətin fizikal tədbirlərinin qurulmasına şərait yaradır. Onuda vurğulamaq lazımdır ki, qeyri-neft bölməsinin ödədiyi vergilərin cəminin real yüksəlişi vergi dərəcələrinin nisbətən aşağı salınması şəraitində baş verir. Buda onu deməyə əsas verir ki, qeyri-neft sektoru sahəsində vergi yükünün azalması bu sahədə yüksəlişə və nəticə eytibarı ilə ödənilən vergilərin miqdarının dahada artmasına imkan verir. Son zamanlar qeyri-neft bölməsinin sahəvi quruluşu ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. İstehsal sferasında yaşanan quruluş böhranından sonra, yeni iqtisadi şəraitə uyğun müəssisələr meydana gəlməyə başlamışdır ki, bu da öz növbəsində qeyri-neft bölməsinin yeni quruluşunun meydana gəlməsini şərtləndirməkdədir. Qeyri-neft bölməsinin faktiki eni strukturunun daha da yüksəlişi iqtisadiyatın tələb və təklif istiqamətində baş verən ciddi quruluş dəyişiklikləri ilə bağlıdır. İqtisadiyyatda aparılan quruluş və institusional islahatlar istehsalın təklif yönündən yüksəlişini, ölkəyə gətirilən daxili və xarici investisiyalar, sakinin xərcləmələrinin şəbəkələri, dövlətin apardığı fiskal və monetar siyasətin isə tələb yönündən inkişafını vacib hesab edir. Hər iki tərəfdən olan dəyişikliklər qeyri-neft bölməsində istehsalın quruluşunu müəyənləşdirir. Qeyri-neft sahəsinin yüksəlişinin təklif yönündən təmin olunması bir sıra istiqamətlərdə həyata keçirilir. Özəlləşdirmə əsasında müəssisələrin yenidən təşkil edilməsi, bazar vəziyyətinə uyğunlaşması üçün lazımi mühitin yaradılması; hökumətin inzibati tənzimləmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi və biznes üzərindəki bürokratik maneələrin aradan qaldırılması; vergi dərəcələrinin aşağı salınması və

investisiya şəraitinin daha da yaxşılaşdırılması və.s. Qeyri-neft bölməsinin güşlü şəkidə yüksəlişinin tələb istiqamətində təmin olunması aşağıda qeyd olunan istiqamətlərdə həyata keçirilir:

daxili tələbin, xüsusi ilə istehlak tələbinin forması və onun ildən ilə böyüməsi; neft sahəsinə cəlb olunan xarici investisiyaların nəticəsində digər sahənin əmtəələrinə və xidmətlərinə tələbin artması; hökumətin büdcə xərcləmələrinin artması nəticəsində qeyri-neft bölməsinin istehsalına olan tələbin daha da artması.

Qeyri-neft bölməsinin quruluşunun yaranmasına zərbə edən təsirlərdən birdə daxili və xarici bazarlarda mövcüd olan rəqabətdir. Daxili və xarici bazarlarda rəqabətə davamlı əmtəələr istehsal edən bölmələr başqalarına nəzərən daha sürətlə yüksəliş yaradır. Vurğulanmalıdır ki, araşdırılan cari dövr ərzində qeyri-neft sahəsi əsaslı dəyişikliyə məruz qalmışdır. İstehsalın daxili quruluşunda tikinti, kənd təsərrüfatı, xidmət bölməsinin xüsusi çəkisi xeyli miqdarda artmış, sənayenin qeyri-neft bölməsinin ümumi istehsaldakı xüsusi payı isə xeyli miqdarda azalmışdır. Tikintidə olan siçrayışlı irəliləyiş başlıca olaraq neft sahəsinə cəlb olunan böyük investisiyaların tikinti-quraşdırma sahəsinə, habelə yaşayış evlərinin, restorana, hotel və.s binaların tikintisinə olan tələbin artması ilə bağlıdır. Tikinti bölməsində çox saylı şirkətlərin və onlar arasında olan rəqabətin mövcudluğu müvafiq bazarda faktiki təklifi əhəmiyyətli dərəcədə qarşılamaq imkanında olan təklifi təmin etmişdir. Bununla bərabər, tikinti bölməsində istehsalın faktiki irəliləyişi xeyli tərəddüdlərə məruz qalmışdır ki, bu da öz növbəsində neft sahəsinə cəlb olmuş investisiyaların həcmnin dinamikliyi ilə bağlıdır. Tikinti qeyri-neft bölməsinin qeyri-ticari (non-tradable) sahəsi olduğundan tikinti bazarında təklifin səviyyəsi yalnız daxili istehsal potensialından asılıdır. Tikinti bazarında tələbin artan hər bir hissəsi faktiki istehsal potensialından artıq olduqda

bazar tələb artıqlığına qiymətlərin artması ilə reaksiya verir. Amma hələ ki, tikinti bazarında qiymətlərin ciddi irəliləyişinin müşahidə edilməməsi təklif potensialının kifayət səviyyədə olduğunu göstərir.

Qeyri-neft sahəsinə xüsusi çəkisi artmaqda olan sahələrdən biri də ticarət və sosial xidmət sahələridir. Sakinin mal və xidmətlərə istehlak tələbinin artması və bu sahədə kiçik və orta biznesə əlverişli şəraitin yaradılması ticarət və xidmət bölməsinin yüksək yüksəliş tempinə səbəb olmuşdur. Xüsusilə, kapitalın özünü ödəməsi prosesinin qısamüddətli və riskin aşağı olması bu sektora kapital axınıni sürətləndirmiş və bu da hazırda bazarın qalxan tələbini kifayət qədər ödəyə biləcək ticarət və xidmət sahələrinin formalaşmasına şərait yaratmışdır. Bu bölmədə ticarət obyektləri, otel və restoranlar, səhiyyə və təhsil xidməti göstərən müəssisələrin sayı və onlara edilən təklif imkanlarının ildən ilə daha da gücləndirilməsidir. Kənd təsərrüfatı da qeyri-neft sahəsinə mühüm əhəmiyyəti olan sahə kimi çıxış edir. Bu sahə ölkədə istehlak tələbinin əsas komponenti olan ərzaq əmtəələrinin bilavasitə və dolaylı olaraq təklifini təmin edir. 1996-cı ildən başlayaraq aparılan aqrar islahatlar kənd təsərrüfatı əmtəələrinin istehsalının genişlənməsinə şərait yaratmışdır. Lakin, daxili bazarda olan xarici əmtəələrlə rəqabətin, habelə əmtəədarlığın aşağı olması yerli kənd təsərrüfatı istehsalının genişlənməsini sərəd qoyur. Əsasən də, istehsal riskinin yüksək olması da bu sahəyə kapitalın axınıni çətinləşdirir. Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatına dövlətin maliyyə dəstəyinin olması da bu sahədəki xərclərin azaldılmasına və onun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına imkan vermir. Hal-hazırda əsas problemlərdən biri də bu sahədə effektiv aqroservis sisteminin olmamasıdır.

Sənayenin qeyri-neft bölməsi iqtisadiyyatın köçürülməyi dövründə ən başlıca böhrana məruz olan bölmədir. Böhran dövründə bu bölmə özünün istehsal kütləsinin 81%-nə qədərini yox etmişdir. Göstərilən illər vaxtında quruluş

fərqliliklərinə fikir verməyərək bu sahədə əsaslı canlanma hiss belə edilmir. Sənayedə əsaslı çəkisi olan yeyinti və yüngül sənayenin əmtəələrinə istiqamət olaraq yönəlmiş lazımi dərəcədə daxili tələbin və təklif edilməsinə fikir verməyərək yerli istehsalın rəqabət quruluşunun əvvəlki illərə nisbətdə zəyif səviyyədə olması təklifi yüksəltməyə şərait yaratmır.

Ağır sənaye əmtəələri isə xarici dünyada rəqabətə davamlı əmtəələr istehsal etmək qabiliyyətinə sahib olmadığı üçün bu bölmənin də yüksəlişi zəifləyir. Sənayenin ənənəvi bölmələrindən olan neft-kimya nemətlərinin istehsalı da eyni durumdadır. Bu bölmədə istehsal edilən nemətlərin əsası eytibarı ilə satış məsələləri ilə bağlı daima problem mövcud olmuşdur. Neft-kimya firmaları mərkəzində toplanmış borcların, digər fikirlə ifadə eləsək neft bölməsinin dolay yolla vəsaitləşməsinin sayəsində mövcuddur. Neft-kimya firmaları 2003-ci ilə müqayisəli debitor alınmaların 14.1%-nin, ehtiyatda toplanmış hazır əmtəəun isə 11.1%-nin mövcud olmasında olan intensiv işirakı ilə əlaqələndirilmişdir.

Qeyri-neft sahəsi get-gedə daha da yüksəlməkdə olan sahələrindən biri də dövlətin idarəetmə formasıdır. Dövlət idarətməsi ilə əlaqədar atılan addımlar işçi kütləsinin əsas eytibarı ilə ixtisar edilməsinə səbəb olsa da inzbatı tənziqləmənin gələcəkdə daha da sistemləşdirilməsi bu sahəyə edilən vəsait daha da artırılmasını tələb edir. Nəzər yetirilən dövrdə dövlət quruluşunun strukturunda qeyri-neft sayəsində xüsusi kütlənin həcmnin 1.1 % artmasına fikir verməyərək gələcəkdə dövrdə bu bölmənin dahada yüksələcəyini söyləyə bilərik. Elə bu səbəbdən də, dövlətin əlverişli fiskal siyasətinin ən önəmli bölmələrindən ən əsası dövlət idarəetməsi siyasətinə çəkilən vəsaitlərin həcmnin artırılması olacaq. Bütün bunları nəzərə alaraq vurğulaya bilərik ki, qeyri-neft sahəsinin gələcək yüksəlişində ən baza zərbələrindən önəmli sayılanlarından biri bu bölmənin məhsul istehsalına çəkilən xərclərin strukturunda əsas baza elementlərindən hesab edilən enerji obyektlərinin faktiki qiymətləri və bunların faktiki istehsal və istehlak səviyyəsidir.

Bəzi dövlətlərin təcrübəsində qeyri-neft bölməsinin yüksəliş siyasətinin əsas hədəflərindən biri kimi enerji bölməsində olan əmtəələrin qiymətlərinin səviyyəsinin əsas eytibarı ilə aşağı düşməsinə təşkil etmək və ya işin quruluşunu lazımi formaya salmaq üçün istehsal edilən enerji provayderlərinin dəyərləri dəyişiklikə uğradılır. Ümumilikdə, qeyri-neft bölməsinin beynəlxalq aləmdə olan rəqabət gücü yüksəkdir. Ancaq, belə təcrübə əksər zamanda elektrik və alternativ enerji resurslarından düzgün yararlanmaya olan marağı aşağı salır və sonuc olaraq ölkə ekonomikasının izafi ehtiyata bəxş etdiyi iqtisadiyat durumuna salınır. Respublikamızda enerji mənbələrinin dəyərləri beynəlxalq qaydalara baxdıqda, təhlil eytibarı ilə xeyli dərəcədə aşağı olsa da əsasən eytibarı ilə ticarət tərəf tərəfdaşları olan dövlətlərlə müqayisədə söyləyə bilərik ki eyni levledirlər və enerji provayderlərinin hal hazır ki qiymətlərinin səviyyəsi qeyri-neft bölməsinə artıq şəkildə rəqabət şəraiti və mühiti formalaşdırmış olur. Respublikamızın ən önəmli ticarət əməkdaşlarından sayılan dövlətlərdə (İran, Rusiya və digər MDB ölkələri) enerji resurslarının iqtisadiyyatın digər və başqa bölmələrinə beynəlxalq bazarı ilə müqayisə etdiyimiz zaman nisbətən aşağı dəyərə sahib qiymətə satırıq və digər enerji əmtəələrinin istehsalının və həmçinin istehlakının subsidiyalaşdırılması formaları mövcuddur. Dövlətin daxilində enerji resurslarının istehlakı və istehsalı forması qeyri-enerji bölmələrindəki aktivliyin formasının ən vacib parametrlərindən biridir. 1995-ci ildə 91-ci illə təhlildə mazut ehtiyatının istehlakından başqa qalan bütün enerji provayderlərinin istehlakının aşağı düşməsi qeyri-neft bölməsində total istehsal miqdarının tam yarısından çox aşağı düşməsi ilə izah edə bilərik. Mazut ehtiyatının istehlakının yüksəlməsi isə dövlətin daxilində təbii qaz azlığının formalaşması və bütün onlarla bağlı sayaraq həmin əmtəə tələbin böyüməsi ilə birbaşa şəkildə bağlıdır. Elektrik resurslarının istehlakı isə başqalarına baxdıqda nisbətən cəmi 21% aşağı düşmüşdür. Elektrik resurslarının istehlak miqdarının qeyri-neft sahəsində istehsalın miqdarına baxdıqda nisbətən

zəyif şəkildə aşağı səviyyəyə enməsi bu vaxt ərzində qeyri-rəsmi iqtisadi fəaliyyətin miqyasının səviyyəsinin genişlənməsi ilə birbaşaşəkildə əlaqələndirmək olar.

Qeyri-neft sahəsində 1996-cı ildən başlayaraq zəyifləmə prosesinin qabaqlanma və həmçinin bu prosesin işgüzar aktivliyinin yuxarı qalxması ilə əvəz edilməsi isə enerji ehtiyatlarının istehsalını və digər proseslərin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. İstehlakın irəliləyişi ən çox mazut resursuna, elektrik enerjisi və dizel ehtiyatı üzrə formalaşmışdır və daha çox bu sahədə özünü göstərir. Bu əmtəələrin istehlakının yüksəlməsi ələxsusda, kənd təsərrüfatında, nəqliyyat təsərrüfatının aktivlik prosesinin daha da yüksəlməsi ilə birbaşa şəkildə əlaqədardır.

Vurğulanmalıdır ki, enerji bölməsi sahəsindən daxili edilən bazara verilən nemətlərin miqdarı və səviyyəsi bir çox zamanlar da ödənilmir və bu da enerji sahəsinə yüksək miqdarda borcların tolanıb yığılmasını mütləq edir. Qeyri-neft bölməsində bir çox sahələrin həyat fəaliyyətinin saxlanması və qorunması məqsədilə dövlət dəyərinin bütövlükdə ödənilməsinə fikir verməyərək enerji provayderlərinin qeyri-neft sahəsinin tələbibi heç cürə dayandırmır və belə olan halda, qeyri-neft bölməsinin həyat funksiyasının neft bölməsi tərəfindən maliyyələşdirilməsi effektiv təsir formalaşdırır. Bu isə güclü formada iqtisadi yüksəlişin təşkil və təmin olunmasına əsaslı şəkildə maneə yaradan ödəmələr məsələlərinin formalaşmasına gətirib çıxarır. Bu nöqtəyi nəzərdən tədqiqatlara əsasən deyə bilərik ki, iqtisadiyatda baş-baş edilən ödənişlər prosesində yalnız xalis maliyyə strategiyasına ARDNŞ malikdir. Azərenerji, Azəriqəz, Dəmiryol idarəsinin öz nemət və servislərinin dəyərini zamanında ala bilməməsi bunların ARDNŞ yanında borclu durumuna salmışdır. Böyük həcmdə borclu vəziyyətinə sahib Azərkimiya ölkə şirkətinin firmalarına malikdir. Bu isə sahəyə daxil olan müəssisələrin yalnız dolaylı subsidiyalar hesabına fəaliyyət göstərdiyini və həmin

sahənin iqtisadi resursların səmərəsiz istifadəçisi olduğunu göstərir. Bütün bunlar özünün maliyyə ağırlığını son nəticədə neft bölməsininüzərinə qoyur. Neft bölməsinin də öz sayəsində ölkə büdcəsi istiqamətində vergi üzrə borclarını tam ödəyə bilməyəcəyi durumla üzləşmişdir.

Neft bölməsinin qeyri-neft sahəninün ödənişləri şəklində vəsaitləşdirilməsi birincinin belə bir vəziyyətdə dövrüyyə etməsi vəziyyətinin formalaşdırır və qeyri-neft bölməsi daha bu vəziyyətə uyğunlaşdırılır. Bu vəziyyətin ortadan götürülməsi isə bundan sonrakı ödəmələr məsələlərinin formalaşmasında önəmli amil kimi çıxış edən və qeyri prespektivli fəaliyyət edə bölmələrin həyat quruluşunun stoplandırılması vacibliyinə gətirib çıxarı. Bölmələr içərisində borc məsələsinin həll olunması vurğulandığı kimi, respublikamızın büdcəsinə olan əsaslı şəkildə yüksək vergi öhdəliyinin formalaşmasın şərait yaradır ki, bu da öz aləmində qeyri-neft bölməsi sayələrinin ölkə vəsaitlərinin iştirakı olmasa belə dolayı və birbaşa şəkildə maliyyələşdirilməsinə imkan verir. Bütün buna bənzər vəziyyətlərin dayanıqlı şəkildə həyata keçirilməsi iqtisadiyyatda düzgün olan formanın formalaşdırılmasını vacib hesab edir. Bu baxımdan yazı işinin sonrakı fəsilərində dövlətin mərkəzində qeyri-neft bölməsində ixrac imkanlarının yüksəliş etdirilməsinə qeyri müsbət zərbə vuran təsirlər və onun yüksəliş etdirilməsi baxımdan fiskal zərbələrin həcmi, həmçinin müvafiq bölmədəki institusional və quruluş məsələlərinin həlli yolları araşdırılır və təkliflər irəli sürülür.

2.2. Müasir dövrdə Azərbaycanın qeyri-neft bölməsinin ixrac potensialı və onun dəyərləndirilməsi

Müasir vəziyyətdə Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf proseslərində milli iqtisadi mövqenin qorunub saxlanması və dövlətin dünya iqtisadisistemində

məqsədyönlü inteqrasiyası mövqeyində daha çox elimi problemlər və müzakirələrə səbəb olan problemlərdən ən əsaslarından bir qeyri-neft bölməsinin ixracının imkanlılıq problemidir. Milli iqtisadiyatın canlanmasında xarici-iqtisadi və siyasi münasibətlərin və xarici ticarət dövriyyəsinin mahiyyətini dahada artıran bir qrup məsələlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- yerli iqtisadiyyat xarici ticarət əlaqəsi ilə dünya dövlətlərinin sərhədlərini daha cəld keçir və adaptasiya kanallarına daxil olur;
- xarici-iqtisadi bağların ölkələrarası çoxşaxəli münasibətlər yaradılır, beynəlxalq əlaqlərin daha düzgün formalarının müəyyənləşdirilməsinə köməkçi olur;
- xarici ticarət dövriyyəsi dövlətin istehsal, təsərrüfat və idarətmə bölmələrinə yeni məhsullar, müasir avadanlıqlar, inkişaf etmiş idarəetmə yolları gətirir;
- xarici iqtisadi münasibətlərin dahada artması və coğrafiyasının paylanması yerli iqtisadiyatın müxtəlif sahələrinə xarici investisiyaların cəlb edilməsini və bu sahələrə xarici investorların gəlməsini sürətləndirir;
- xarici ticarət fəaliyyəti üzrə rəqabət qabiliyyətli müəssisələrin şəbəkəsinin genişlənməsi milli iqtisadiyatın aktivliyini yüksəldir, rəqabət şəraitini gücləndirir, milli keyfiyyət qaydalarının səviyyəsinə daha müsbət təsir göstərir;
- xarici ticarətin yüksəlməsi dövlətin strateji iqtisadi siyasətinin qarşısında dayanan əsas funksiyaların həyata keçirilməsinə real imkanlar yaradır, ölkəyə valyuta ehtiyatlarının gətirilməsini və valyuta resurslarının çoxaldılmasını təmin edir;
- ixrac yönü məhsul və əmtəələrin növünün artırılması daxili istehlak bazarının səviyyəsinin dahada yüksəldilməsini stimullaşdırır, ölkənin

- beynəlxalq aləmdə, dünya əmtəə bazarlarında mövcud olan imicini yaxşılaşdırır;
- ixrac gücünün artırılması yerli iqtisadiyatın müxtəlif bölmələrinin dünya iqtisadiyatında olan maliyyə və iqtisadi məsələlərin fəsadlarının yaxşı formalaşmasına çox yaxşı köməklik göstərir;
  - ixrac gücünün yüksəldilməsi milli iqtisadiyatın çoxfunksiyalaşdırılmasına şərait yaradır və.s.

Hasilat sektoru, həmçinin başlıca neft-qaz bölməsi güclü və aparıcı iqtisadiyat bölmələri olan dünya dövlətlərində qeyri-neft bölməsinin ixrac potensialı məsələləri əsas müzakirə mövzusu kimi uzun müddətdir ki, müzakirə olunur. Bu kimi dövlətlərin praktiki təcrübəsi yönündən baxdıqda, maraqlı tərəf kimi, həmən ölkələrdə neft və qaz sektoru ilə paralel, başqa iqtisadiyyat bölmələrinin inkişaf planlarının bir-biri üçün heç də uyğun olmadığını müşahidə etmək mümkündür. Bu dövlətlərin hər birində neft və qaz ehtiyatlarının ixracı ilə paralel, başqa iqtisadiyat sahələrinin məhsullarının ixrac imkanlarının fərliliyi, bu sahədə hər hansı paralelliyin olmamasına diqqəti çəkir. Bu məsələlərə nəzər salmaqla, Azərbaycanda neft siyasətinin həyata keçirilməsinə başlanıldığı məsələlərlə paralel, “aptimal ixrac konsepsiyası”, “səmərəli ixrac mədələri”, “efektivli ixrac modeli” və.s bua oxşar kimi məsələlər, amillər araşdırması davam etməkdədir. Dövlətin xarici dövriyyəsinin və ixrac imkanlarının yüksəldilməsi ilə əlaqədar institsional və qanunvericilik bazarının yaradılması, formalaşdırılması, ixrac imkanlarının maddi-texniki bazasının genişləndirilməsi, nisbətəndaha investisiya inkişafının gücləndirilməsinə baxmayaraq, Azərbaycan ixracı hələki birbaşa şəkildə mineral resurslardan, yeni neft və qaz ehtiyatlarının ixracından əsaslı şəkildə asılılığı ilə seçilir, Araşdırmaçı A.Pasacanov vurğulayır ki, Azərbaycan gələcəyində “Holand sindromu” ilə qarşılaşmaq istəmirsə, yerli

iqtisadiyatın diferifikasiya olunması istiqamətləri aydınlaşdırılmalıdır. Müəllif vurğulayır ki, qeyri-neft bölməsinin inkişaf olunmasına görə Azərbaycan dünya bazarlarda aşağıdakı əmtələr üzrə cari və imkan üstünlüklərə malikdir:

- yeinti və yüngül sənaye əmtəə və xidmətləri;
- kimiya sənayesi ehtiyatları;
- metalurgiya sənayesi əmtəə və xidmətləri;
- tikinti və kənd təsərrüfatı materialları;
- maşınlar, mexanikalar və avadanlıqlar.

Bundan sonra isə cari müqaisəli inkişafa malik olduğumuz bölmələrin inkişafının təmin olunması nəticəsində isdehsalın və idxalı və ixracın sahə bölmələrinin formalaşdırılması, cari təbii-iqtisadi imkanın aktiv surətdə istehsal dövriyyəsinə cəlb olunması və elimi-texniki gücün inkişaf olunması vacib hesab edilmişdir.

BVF-nin “Ölkə xarici ticarət” üzrə hesablamalarında bildirilir ki, Azərbaycan ixracatının başlıca olaraq neft və qeyri neft əmtəələri, xam neft təşkil edir. Bu hallar, o cümlədən, Azərbaycanın başlıca xammal idxal olunduğuna və neft emalı prosesindən çox az gəlir əldə olunmasına şamil edilir. Dövlət olmayan bölmənin ixrac prosesində fəal iştirakı dövlət bölməsinə nisbətən nisbətən aşağıdır. Böyük və kiçik sahibkarlıqla məşğul olan şəxslərin xarici ticarətdə fəal iştirakının yüksəldilməsi həm ixrac, həmçinin idxal baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqatçı E.Eminov da vurğulayır ki, 2003-2016-cu illər dövründə Azərbaycanda cəmi real iqtisadi irəliləyişin təxmini olaraq yarısı neft bölməsinin artan temple artdığı, 2004-2015-ci illərdə isə 30%-i qeyri-neft sektorunun sahəsində olmuşdur. Eyni zamanda qeyri-neft sektoru üzrə mal və xidmət ixracının ilbəil yüksəlməsi sektorun diferifikasiya səviyyəsinin artmasına müsbət təsir etmişdir. Müəllif qeyd edir ki, hələlik iqtisadiyatın tərkibində, ixrac və

dövlət büdcəsinin əsas gəlirlərində neft sahəsinin payı çox yüksək olaraq qalmaqdadır. Qeyd ediləb fikirlərə əsaslanaraq, Azərbaycanın qeyri-neft bölməsinin ixrac imkanlarının cari dövrdə düzgün təhlilini və dəyərləndirilməsini təmin etmək üçün, bizim üçün, xarici ticarət fəaliyyətinin quruluşu, xarici fəaliyyətdə qeyri-neft bölməsinin payı, qeyri-neft bölməsində ixracının forması ilə yanaşı, fərqli ixrac məhsullarının quruluşu onların imkanlarının müəyyən olunmasına baxmağı uyğun sayaraq və onların barəsində müzakirələr irəlidə veriləcəkdir.

Araşdırmaçı Ə.Emir-İlyasavayanın fikrincə, Azərbaycan iqtisadiyatının daha güclü rəqabətə malik olması və dünya iqtisadiyatına qoşulmasının daha da sürətləndirilməsi üçün xarici iqtisadi fəaliyyətin qeyri-neft ixracı bölmələri sahəsində artırılması vacibdir. Tədqiqatçı qeyd edir ki, ixracın əsas gücünün neft və neft ehtiyatlarının bu qədər yüksək olması ilə bazar iqtisadiyatına keçidin ilk dövrlərində formalaşması ilə razılaşımaq olardı. Həmçinin dövlət iqtisadiyatı hazırda bir çox məhsul və əmtəə üzrə beynəlxalq bazarın qiymətlərinin formasından asılı halda qalır. Bu fikirlərində tədqiqatçı həllə sayıldığını göstərməklə bərabər, qeyd olunmalıdır ki, son dövrlərdə qeyri-neft sektorunda olan ixracının ölkə tərəfindən əsaslı şəkildə və davamlı olaraq inkişaf etdirilməsi, bu bölmədə investisiya şəraitinin daha da yüksəldilməsi, ixrac proseslərinə nisbətən daha asanlaşdırılmış tədbirlərin qarşılığında ölkə iqtisadiyatının neftdən və həmçinin qazdan asılılığı məsələləri, ixracın quruluşunda qeyri-neft bölməsinə aid məhsul və əmtəələrin istehsalının yüksəldilməsi tendensiyaları hələki güclü xarakter daşmır. Keçmişdə güclü ixrac imkanlı və qeyri-neft bölməsi sahəsi olan neft-kəmiyə sənayesi sahələrində ixrac istiqamətli əmtəələrin növünün çoxaldılması imkanlarına vurğulanmışdır. Tədqiqatçı Q.Səfərov vurğulayır ki, optimalizasiya və yüksəliş olunması baxımından neft-kəmiyə bölməsi böyük məbləğdə investisiya vəsati

yatırmalıdır. Buna məhəl qoymayaraq sahənin gücünün və inkişaf səbəblərini nəzərə alsaq, 2017-ci ilə kimi daha neft-kimiya sənayesi ixrac imkanlarını artırmaq olardı. Digər bir araşdırmaçı N.Qəhrəmnov vurğulayır ki, istehsal imkanlarının müqayisəsinə baxsaq, neft sektorunun dirçəliş tendensiyaları nəzr yetirməklə, neft-kimiya sənayesi müəssisələrinin yüksəldilməsi prosesi gücləndirilə bilər. Neft məsələsi ilə əlaqəsi, o cümlədən, digər imkanlı potensial meyarları sayəsində sektorun gücünün artırılması və onun ixrac imkanlarının tədqiqinə aid tədqiqat vurğulanır ki, Azərbaycan neft-kimiya sənayesinin dahada inkişaf olunmaqla, çox güclü imkana sahib qeyri-neft bölməsi yaratmaq, özünün qeyrineft ixrac ehtiyatlarını yüksəltmək, regionda və beynəlxalq bazarlarında rəqabət gücünə malik, neft-kimiya ehtiyatlarının geniş ixrac miqyası ilə təmsil edilə bilər.

Müstəqil tədqiqatçılar da, dövlətin qeyri-neft bölməsinin gücləndirilməsinin daha da intensivləşdirilməsi və onun ixrac gücünün artırılmasını önəmli hesab edirlər. Hesab edilir ki, Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadiyatına daha uğurla və sabit şəkildə inteqrasiyası, beynəlxalq aləmdə bir fərqli şəkildəki kimi görünməsi üçün onun xarici ticarət fəaliyyətinin quruluşu difervikasiya edilməsi çox vacibdir. Xarici ticarətin fəaliyyəti difervikasiya edilməsi dövlətin bir iqtisadi irəliləyiş prosesindən başqasına keçməsi, yəni əmtəə ixrac edən dövlətdən sənayeləşmiş dövlət kimi formalaşması üçün də önəmlidir. Araşdırmanın növbəti hissələrində biz qeyri-neft bölməsinin fərqli sektorlarının inkişaf formalarına və ixrac imkanlarından istifadənin artırılması üsullarının aydınlaşdırılmasına baxacağıq. Bütün bununla yanaşı, qeyri-neft bölməsinin ixrac imkanlarının obyektiv şəkildə dəyərləndirilməsi ehtiyacı yarandıqda ilk ən əsas faktorlar kimi araşdırmalar, tədqiqatlarla paralel, fərqli fikir və ifadələrə, dünya təşkilatların və alimlərin və araşdırmaçıların fikirlərinə də mühüm yer ayırmağı vacib bilmişik.

Dünya Bankının əməkdaşları tərəfindən düzəldilən “Azərbaycan 2011-2016-cü maliyyə illəri üzrə dövlət əməkdaşlıq Strategiyası” addı dokumentdə vurğulanır ki ki, Azərbaycanın qarşısında dayanan ən əsas funksiyalardan bir inkişaf mərhələsində impulsu meyar saxlamaq və davamlı şəkildə yüksək orta gəlirlərə sahib ölkəyə çevrilməkdir. Bunun görə iki əsas meyar ehtiyac duyulacaqdır. Bunlardan birincisi, qeyri-neft iqtisadiyatını sürətləndirmək və rəqabət gücünü artırmaq üçün Azərbaycan beynəlxalq bazarlara daha çox hədəflənməlidir. İkincisi, Azərbaycan bu gəlir yüksəlişində tam və effektiv şəkildə yararlanmalı imkanlarını artırmalıdır. Azərbaycanın “Holand sindromu”nu idarəetmə yolları ancaq qismən uğurlu olmuşdur. Nominal şəkildə ifadə olunsaydı qeyri-neft ixracı yüksəlsə də, onun ÜDM-də olan payı aşağı səviyyəyə düşmüşdür. Azərbaycan beynəlxalq ÜTT-ə aid edilmiş çox az sayda dövlətlərdən biridir. Azərbaycan dövlətinin yaxın gələcəkdə ən önəmli funksiyalardan biri tıkmil rəqabətli qeyri-neft iqtisadiyatının yaradılmasıdır. Bunun üçün düzgün makroiqtisadi idarəetmə formasının yaradılmasının təmin olunmalı, qeyri-neft bölməsinin artan şəkildə yüksəlməsi üçün lazımı şəraitin formalaşdırılması və qeyri-neft ixracının yüksələn tempdə səviyyəsi əsas amillərdən birinə çevrilməlidir.

Qeyri-neft bölməsinin ixrac imkanlarının daha düzgün təsvir etmək və ətraflı şəkildə təhlilini etmək üçün, ilk öncə Azərbaycanda xarici ticarət fəaliyyətinin, həmçinin, ixracın artan quruluşuna nəzər yetirməyi vacib hesab etmişik (cədvəl 1).

Cədvəl 1

**Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət dövriyyəsinin, o cümlədən ixracın
1995-2013-cü illər üzrə müqayisəli dinamikası (mln. ABŞ
dolları ilə)**

İllər	Milyon ABŞ dolları ilə		Əvvəlki ilə nisbətən faktiki qiymətlərlə, faizlə	
	ticarət dövriyyəsi	ixrac	ticarət dövriyyəsi	ixrac
1995	1 304,9	637,2	91,2	97,6
2000	2 917,3	1 745,2	148,4	187,7
2005	8 558,4	4 347,2	120,0	120,2
2008	54 926,0	47 756,0	466,6	788,3
2009	20 824,5	14 701,4	37,9	30,8
2010	27 960,8	21 360,2	120,0	125,3
2011	36 326,9	26 570,9	103,9	88,7
2012	33 560,9	23 908,0	89,3	86,2
2013	34 687,9	23 975,4	106,3	105,1
2014	31 016,3	21 828,6	94,1	98,0
2015	21 945,8	12 729,1	96,6	95,4
2016	17 675,7	9 143,3	87,6	85,8

*Cədvəl 1 ARDSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Cədvəl 1-in təhlili əsaslı şəkildə xarici ticarət fəaliyyətinin və ixracın quruluşunun paralellik nisbətində inkişafını göstərir. Bu əlbəttə ki, bir neçə dəfə, əvvəllərdə vurğuladığımız kimi kimi, neft və neft məhsullarının ixracının quruluşu ilə dolayıda və həmçinin birbaşa bağlı olubdur. 1995-2016-cü illərdə xarici ticarət dövriyyəsi 13,5 dəfə artdığı halda, ixracın həcmi 14,3 dəfə yüksəlmişdir. 2008-ci ildə xarici ticarət fəaliyyətinin əvvəlki illə müqayisədə 4,7 dəfə, həmçinin, ixracın 7,9 dəfə yüksəlməsi həmin dövrdə neft ehtiyatlarının ixrac həcmində çoxalması və əsasən, beynəlxalq bazarında xam neftin qiymətinin böyük səviyyəyə yüksəlməsi ilə əlaqədar olmuşdur. 2012-2013-cü illərdə xarici ticarət fəaliyyətinin və ələxsus, ixracın yüksəlişində olan məsələlər özünü biruzə vermişdir. Xarici ticarət fəaliyyəti 2008-ci ilə baxanda 2016-cü ilin yekunu üzrə 3,1 dəfə, ixrac isə 5 dəfəyə yaxın aşağı düşmüşdür. 2016-cü ildə xarici ticarət dövriyyəsi 2011-ci ilədəkinə nəzərən

2,05 %, ixracın miqdarı isə 2,9 % azalmışdır. Lakin bu kəmiyyətlə hələlik dövlətin ixrac imkanlı, qeyri-nefd ixracı haqqında dəqiq təsəvvür formalaşdırmağa imkan vermir. Qeyd olunan parametrlər əsasında belə bir firkri vurğulamaq olar ki, ölkə iqtisadiyatının ixrac gücü son 2 ildə yüksəlmədiyindən, dövlətin xarici ticarət fəaliyyətinin yüksəliş tempində vurğuladığımız kimi, problemlər formalaşmağa başlamış və artım forması zəyifləmişdir.

Cədvəl 2

Azərbaycan Respublikasının 2008-2016-cü illərdə Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı üzrə ixracın quruluşu (ixracda xüsusi çəkisi %-lə)

Məhsul bölmələri	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Yeyinti məhsulları və diri heyvanlar	0,9	2,7	1,9	2,1	2,6	2,7	3,0	4,9	5,2
İçkilər və tütün	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,3	0,3
Qeyri-ərzaq xammalı (yanacaqdan başqa)	0,2	0,2	0,1	0,1	0,3	0,2	0,2	0,2	0,5
Mineral yanacaq, sürtkü yağları, analoji materiallar	97,1	92,8	94,1	94,4	93,1	92,7	92,4	87,9	87,0
Heyvan və bitki mənşəli yağlar, piylər	0,2	0,7	0,7	0,5	0,8	0,8	0,6	0,8	0,2
Kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analoji məhsullar	0,4	0,6	0,6	0,9	1,0	0,7	1,1	1,5	1,7
Əsasən materialın növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları	0,9	1,2	0,8	1,1	1,2	1,1	0,9	1,4	3,0
Maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları	0,3	1,4	1,0	0,2	0,4	0,7	0,4	1,6	1,1
Müxtəlif sənaye məmulatları	0,0	0,2	0,3	0,2	0,2	0,6	0,9	0,7	0,2
Digər kateqoriyalara daxil edilməyən mallar	0,0	0,1	0,4	0,4	0,3	0,3	0,3	0,7	0,8

*Cədvəl 2 ARDSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Qeyri-neft bölməsinin ixrac imkanlarının düzgün şəkildə təhlili məqsədilə, Dünya Standart Ticarət Təsnifatı üzrə ixracın formasını təhlil etməki lazımi hesab etmişik. Bu haqda müvafiq parametrlər cədvəl 2-də göstərilmişdir.

Həmin göstəricilərdən məlumdur ki, 2008-2013-cü illərdə dövlət ixracının formasında çoxda əsaslı dəyişikliklər baş verməmişdir. Bəzi qeyri-neft

bölməsinin sahələrinin ixrac imkanlarından yüksəliş tempi nəzərə çarpan olsa da (məsələn, qida məhsulları və diri heyvanlar), əsasən dövlətin qeyri-neft bölməsi sayhələri özlərinin ixrac imkanının yüksəldilməsi sahələrində ciddi uğurlara nail ola bilməmişlər. 2008-ci ildə dövlət ixracında mineral resursların xüsusi həcmi 97,1 % olmasına əffəlki mülahizələrdə qimən nəzər yetirmişdik. Bütün bununla yanaşı, bir daha dövlət ixracının daha çox mineral resurslardan, yəni xammal ixracından əsaslı şəkildə asılılığını vurğulamaq lazım gəlir. 2013-cü ildə ixracın quruluşunda təbii resursların xüsusi kütləsi 92,7 % düşməsinə baxmayaraq, daha düzgün baxıldığımız zaman, qiymət və qeyri-qiymət amili, neft ixracının kütləsinin aşağı düşməsi, ö cümlədən nisbətən az da olsa, qeyri-neft bölməsinin ixracının imkanlarının yüksəlişi ilə əlaqədar vurğulamaq mümkündür. Biz əvvəlki mövzulardada qeyd etdiyimiz kimi, başqa sənaye bölmələrində və aqrar bölmədə ixrac istiqamətli və rəqabət gücü əmtəələrin növünün çoxalması problemlərinə və əhəmiyyətliyinə toxunmuşduq. Bu istiqamətdə yaranmış vəziyyəti real dəyərləndirmək üçün bir çox qəyri-neft ehtiyatlarının ixraci haqqında parametrlərə fikir verməyi məqsədli hesab etmişik.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SEKTORUNDA İXRAC POTENSİALINDAN İSTİFADƏNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1 Azərbaycanca qeyri-neft sektorunun ixracat prioritetləri

Azərbaycanın əsas neft ixracatçısına çevrilməsi, neft hasilatının ildən-ilə artması, xarici valyutanın dinamik artması bu sahədə satılan məhsulların ixracat gəlirlərini ortaya qoydu və bu sahədə ixrac gücünü artırmağa ehtiyacı diqqət mərkəzinə çəkdi. Böyük neft gəlirlərinin əldə olunmasına mənfi təsiri inkişaf etdirən amilləri əsas götürür və həmçinin neftin tükənməsi hökuməti qeyri-neft sektorunun inkişafını olan məqsədyönlü siyasətini inkişaf etdirmək üçün iqtisadi siyasət prioritetidir. Bu sual dövlət başçısının müxtəlif yüksək səviyyəli tədbirlərdə dafələrlə səsləndi. Qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək üçün dövlət keçmiş illərdə bu sahədə dəstək olmaq üçün çoxsaylı proqramlar imzaladı və bunların bir qisminin icrası tamamlandı.

Prezident İlham Əliyev: "Qeyri-neft sektorunun inkişafı və həmçinin əkinçiliyin inkişafı bütün faktorlar müəyyən edir 2003-cü ildə yenidən Azərbaycan mükafatına layiq görülmüşdür Nobel mükafatı, məşhur iqtisadçı J. Stiglitz, qeyd etdi: "Hökumət üzvlərinə səslənərək, hamımızın neft amilini kənara qoymaq lazım olduğunu söylədim. Hər şey yaxşı gedəcək və bu sənaye Azərbaycana böyük valyuta ehtiyatları gətirəcək. Öz iqtisadi siyasətlərini bizdəki kimi keçirən ikinci bir neft ölkəsi yoxdur. İqtisadiyyatın bütün sektorları, əsasən qeyri-neft sektoru, infrastruktur inkişaf etdirilməlidir. Biz yalnız bu şəkildə Azərbaycanı hərtərəfli inkişaf etmiş ölkəyə çevirə bilərik ".

Prezident Heydər Əliyev də qeyri-neft sektorunun inkişafını məqsədə uyğun olduğunu dafələrlə qeyd etmişdir. Hökumətin əsas vəzifəsi olaraq sektoru inkişaf etdirməkdir. 1990-cı illərin əvvəllərində olduğu kimi, o da "Biz unutmamalıyıq ki, Azərbaycan neft istehsal edir və böyük ehtiyatlara malikdir, böyük perspektivləri bir kənara qoymaq lazım deyildir. Bəli, budur iqtisadiyyatımızı təbiətə görə qurduğumuz üçün, gələcəyimizi bunun üzərində qura bilmərik. Çünki gec-tez onlar

tükənəcək. Biz edə bilmərik Azərbaycanın tam inkişaf etməməsini təmin etmək iqtisadi siyasət, normal bir sənaye yaratmadan ... "

Qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəlmiş strategiyaya gəldikdə Sektorun rəhbəri İ.Əliyev isə aşağıdakı fikirlərini bildirib:

- dövlət tərəfdaşlığı, bir tərəfdən, məqbul bir siyasət, milli strategiyanın həyata keçirilməsi, xarici investisiyalar cəlb edilməsi, ən qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi, yerli dəstək sahibkarlar, digər tərəfdən - bütün bunlar bizi müəyyən müvəffəqiyyət əldə etdirəcəkdir.

Hərəkət istiqamətində həyata keçirilən əhəmiyyətli proqramlardan biri qeyri-neft sektorunun inkişaf və ixrac potensialını artıran "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı" (2004-2008 il) qəbu olunmuşdur. Onun həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan makroiqtisadi tədbirlərdən asılıdır. Yuxarıda göstərilən proqramda onların əsas məqsədlərindən biri qeyri-neft sənayesinin filiallarının inkişafının təmin edilməsi, o cümlədən emal sənayesi, istehsal artımının effektiv istifadəsi əsasında regionların kənd təsərrüfatı məhsullarının sərvətləri və təbii şəraiti həmçinin inkişaf üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyri-neft sektoru və bu sektorun ixrac potensialının artırılması aşağıdakılara malikdir:

- qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, o cümlədən yaradılması xüsusi iqtisadi zonaların ölkəsi, investisiyanın genişləndirilməsi Antimonopoliya və digər iqtisadi əlaqələri tənzimləyən qanun layihələrinin hazırlanması kimi inkişafı stimullaşdıran tədbirlər;

- Regionların sosial-iqtisadi inkişafı layihələrinin maliyyələşdirilməsinin artırılması;
- vergi dərəcələrinin optimal səviyyəyə salınması;

- vergi tətillərinin tətbiqi siyasətinin davam etdirilməsində kənd təsərrüfatı istehsalçıları;
- gömrük dərəcələrinin optimal səviyyədə saxlanması siyasətinin davam etdirilməsi;
- böyük gömrük terminallarının yaradılması və Azərbaycan Respublikasının Şimali, Cənubi və Qərb istiqamətlərində pulsuz gömrük zonaları, habelə Bakı şəhəri ətrafında yaradılması;
- Sahibkarlıq Milli Yardım Fondunun təkmilləşdirilməsi;
- aqrotexniki xidmət şəbəkəsinin yaradılmasının təkmilləşdirilməsi;
- aqrotexnika kompleksi, təsərrüfat və s. Müəssisələrə dövlət maliyyə yardımı tədbirlərinin davam etdirilməsi.

Məlum olduğu kimi, əvvəlki bölümlərdə də qeyd edildiyi kimi Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda kənd təsərrüfatı xüsusi ilə fərqlənir və ixrac potensialından istifadənin səviyyəsi haqqında danışmışdır. Bu baxımdan dəyər yuxarıda göstərilən proqram daha da yüksək idi. Rendering dövlət cütçülər tərəfindən yetişdirilən məhsulların satılmasına dəstək daxili və xarici bazarlarda, İxracat Kömək Fondunun yaradılması, fond birjalari, anbarlar, auksionlar əsas vəzifələrdən biri olmuşdur.

Həm bu proqramın, həm də digər fəaliyyətlərin icrası üçün Son illərdə kəndlərin inkişafı üçün böyük bir təşviq olmuşdur. İqtisadiyyatda aqrar sektorun filialları yaradılması və inkişaf etdirilməsi qeyri-neft sektorunun ixrac prioritetlərindən birinə çevrilmişdir.

Kənd təsərrüfatının inkişafında əkinçilikdə və meyvə bağları xüsusi rol oynayır. Hesab edirik ki, bu sektorda təzə meyvə ixracı, meyvə suları, üzüm şarablarının istehsalı və ixracı sürətlənmiş bir tempdə artır və ixrac potensialı dahada yüksəli. Ona görə də biz bu sahənin böyük əhəmiyyətə malik olduğu

haqqında danışa bilərik. 2004-2007-ci illərdə dövlət tərəfindən 14.06 min hektar yeni meyvə bağları, 4.7 min hektar üzüm bağları əkildi və bunun sayəsində meyvə bağlarının ümumi sahəsi 114 min hektara çatdı, üzüm bağları isə 11,1 min hektar oldu.

2007-ci il yanvarın 23-də Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı və imzası ilə 80 milyon manat Dövlət tərəfindən ayrıldı və ödənilən yanacaq xərcinin ortalama yüzdə 50'si, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları tərəfindən istifadə olunan motor yağlara və mineral gübrələrə, kənd təsərrüfatı avadanlıqlarının lizinqi və idxal olunan texnoloji avadanlıq "Aqrolizing" ASC hesabına qarşılıqda. Ödəmə müddəti isə 5 ildən 10 ilədək artırıldı, taxıl istehsalçılarına hər biri üçün hektar sahəyə 40 manat məbləğində imtiyaz verilməsi, dövlət büdcəsindən subsidiyaların ödənilməsi toxum tərəfindən satılan reproduktiv toxum və fidanlar fermalar və meyvə ağacları və s. bir təzahürü olaraq qiymətləndirilməsi dövlət tərəfindən tapşırıldı. Kənd Təsərrüfatı İstehsalçıları Dövləti bu sektorda inkişaf proseslərinin əsası kimi görürlər.

Kənd Təsərrüfatı Naziri İ.Əbasovun sözlərinə görə, 2005-ci ildən etibarən, "Aqrolizing" ASC-nin fəaliyyətə başlamasından bəri, dövlət büdcəsindən ayrılan 565 mln vəsaitin hesabına, 1578 traktor, 120 ədəd ekskavator, 21 ədəd kombayn texnoloji xətt, 4396 ədəd digər kənd təsərrüfatı maşınlar, 161 min ton mineral gübrə alınması u sektorun inkişafında əhəmiyyətli rol oynadı və ölkəmizin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında rolu olduqca böyük oldu və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını artırmaq əsas prioritetlərdən birinə çevrildi.

Ekspertlərin fikrincə, neftin xüsusi çəkisinin yüksək olmasına baxmayaraq 2000-ci ildə yüzdə 51,1 olan əkin sahəsinin ümumi sahəsi 2010-ci ildə yüzdə 81-ə yüksəlmiş və əkinçilik məhsullarının istehsalı hələdə tam olaraq əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi hesabına çatmamışdır və yerli istehsal buna hazır

deyildir. Əsas səbəb kimi isə bu hal, aqrotexnika üçün suvarma suyu ilə əkin sahələrinin təmin edilməsi və bitkilərin bioloji ehtiyaclarına uyğun olaraq həyata keçirilməməsi göstərilir. Bu işlərin həyata keçirilməsi ərzaq təhlükəsizliyi ilə yanaşı ixracın yaxşılaşdırılmasına xidmət edəcəkdir.

Son illərdə ötən illərlə müqayisədə ixrac imkanları artıb. Azərbaycanın kənd təsərrüfatının post-sosialist ölkələri, xüsusilə emal sənayesinin məhsulları aqrar sektorda. Bununla əlaqədar xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi, hökumətlərarası ticarət razılaşmalarının imzalanması olmuşdur və müsbət təsir etmişdir. Prezidentin bu ölkələrə səfəri və danışıqları ixracın artımına və inkişafın xüsusi qatqı təmin etdi. Məsələn, Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin səfəri zamanı Əliyev Polşaya ölkəmizin kənd təsərrüfatı naziri və Baş nazir müavini və nazirlər ilə görüşdə prezident tərəfindən iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda olan irəliləyişlərdən söz açılmış və bunun inkişafı haqqında konsepsiyalar hazırlanmışdır. Görüşdə məsələlər müzakirə edildi və kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı, ikitərəfli əlaqələrin daha da genişlənməsi və bu sahədə əlaqələr, ixracat mövzusunda müqavilələr imzalanmışdır. Bu kimi tədbirlər nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsulları və emal məhsulları Azərbaycanda istehsal olunan sənaye məhsulları daxilində olan payı getdikcə artmaqdadı.

Valdemar Pavlak Polşanın böyük ehtiyacı olan strateji tərəfdaşlıq haqqında və Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsulları barəsində danəşdi. Azərbaycanlı nazir qeyd edib ki, "Azərbaycan məhsullarına xarici bazarlarda maraq artır və bu Azərbaycanın ixrac potensialının artmasına gətirib çıxaracaqdır. Yerli istehsalın və yerli məhsulların keyfiyyətini artırmaq Avropa standartlarına uyğunlaşdırmaq olduqca əhəmiyyətlidir. Bu məzmununda danışıqlar Rumıniya, Macarıstan və digər ölkələrə səfərlər zamanı keçirilmişdir.

" Azərbaycan Respublikasının regionlarının Sosial və iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı ", İqtisadiyyatı İnkişaf naziri Ş. Mustafayev dedi: "Dəstəklərin verilməsi nəticəsində yanacaq, motor üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları neft, taxıl, toxum və gübrələrin dövlət tərəfindən ayrılması texnika, gübrə və toxum və.s son 5 il ərzində vergi imtiyazlarının tətbiqi sayəsində nominal istehsalın dəyəri 2,4 dəfə artmışdır ". Nazir son 5 ildə sənaye istehsalının 3,7 dəfə, investisiyalar - 2,4 dəfə, strateji valyuta ehtiyatlarının həcmi - 9,8 dəfə, qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı - 1,7 dəfə artmış və bu sahəyə yönəldilən investisiyalar - 6,2 dəfə, qeyri-neft məhsulları ixracının həcmi - 2,2 dəfə artmışdır. Müşahidələr bunu göstərir ki, qeyri-neft sektorunun inkişafına istiqamətlənmiş ölkələrdə hökumətin əsas prioriteti iqtisadi siyasətdir və son illərdə həyata keçirilən aqrar, nəqliyyat, kommunikasiya, meliorasiya sənayesi, kommunikasiya sənayesi və s sənaye sahələridir. Qeyri-neft sektorunun prioriteti olaraq, hökumət sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, informasiya texnologiyaları, valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi və s. sahələri görür.

3.2. Qeyri-neft sektorunda ixrac potensialının tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

Azərbaycanın cari iqtisadi inkişaf tendensiyaları və strateji məqsədləri dövlət iqtisadiyyatının daha da genişləndirilməsini və müasirləşdirilməsini şərtləndirir. Yerli iqtisadiyyatın bunnan sonrakı yüksəliş məsələlərinin daha düzgün və optimal təşgili üçün bu məsələlərin tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin aydınlaşdırılması, gerçəkləşdirilməsi tədbirləri də çox vacib məsələlər kimi çıxış edirlər:

- Yerli iqtisadiyyatın əsas bazar iqtisadiyatlı funksiyaları və fəaliyyət prinsipləri yarandığından yeni keyfiyyət və kəmiyyət proseslərinə yüksəlməsi prioritetlərinin gerçəkləşdirilməsi;
- Ölkə iqtisadiyyatının baza məsələlərinin şərait yaratdığı yerdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilən yeni iqtisadi inkişaf meyarlarının aydınlaşdırılması;
- Müasir texnologiyalar, idarəetmə yolları əsaslı şəkildə müasirləşdirilmiş iqtisadi inkişaf prosesinə keçidin sonlandırılması;
- Müasir və məhsuldar rəqabət gücünə malik ixrac istiqamətli şirkətlərin təşgili və bu müəssisələrin yayılması;
- Neft və qaz prosesindən istifadə edərək və bu bölmənin gəlirlərindən yararlanaraq, ölkənin qeyri-neft bölməsinin yüksəlişinin sürətləndirilməsi dərəcəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsi;
- Dövlət iqtisadiyyatının neft və qazla əlaqədar olmayan imkanlarının yenidən dəyərləndirilməsi və gerçəkliklər əsasında vacib amillərin formalaşdırılması;
- Qeyri-neft bölməsinin ixrac həcmində yüksəlişinə şərait yarada bilən iqtisadiyat bölmələrinin inkişafının davamlılığının təmin olunması;
- Qeyri-neft sektorunda ixracının canlandırılması, ixrac imkanlarının təkmilləşdirilməsi güclü mexanizmlərinin formalaşdırılması, təkmilləşdirilməsi yönələrinin aydınlaşdırılması və.s.

Professor R.Mehdiyev məlumat verir ki, dövlət iqtisadiyyatının müasirləşdirilməsi üçün real məsələlərlə bərabər, iqtisadiyatın dayanıqlı, qeyrineft bölməsinin sürətli şəkildə yüksəlişinin təmin olunması məsələlərini də əldə əsas saxlayaraq, Azərbaycanda iqtisadiyyatın müasirləşdirilməsinin beş əsas forması aydınlaşdırılmalıdır:

1. Milli iqtisadiyatın serətli yüksəlişi. Bu sahədə Azərbaycan müəssisələri tərəfindən yeni avadanlıqların mənimsənilməsini, bazar rəqabətinə davamlı əmtəə istehsalının təmin olunmasını və dünya ixrac bazarlarının formalaşdırılmasını nəzərdə saxlayır;
2. Dünya bazar təsisastlarının proqresiv yüksəlişini təşkil etdiriməsi, təkmilləşdirilməsi və rəqabətin təmin olunması;
3. Ölkə iqtisadiyatın daha da genişləndirilməsi;
4. İnsan resurslarının kəmiyyət və keyfiyyətinə qadir olunması;
5. İqdisadi yüksəlişin yeni formalarının formalaşdırılması üzrə tədbirlərin təşkil olunması.

Məhşur professorla razılaşmamaq qeyri mümkündür. Biz məlumat vermişik ki, iqtisadiyatın genişləndirilməsi, qeyrinefd bölməsi sayhələrinin rəqabət imkanlarının yüksəldilməsi, birinci növbədə qeyri-nefd ixracı sahələrinin inkişafının başlıca məqsədli vəzifələr kimi ifadə olunur və bu bölmələrin formalaşdırılması təkmilləşdirilməsi olduqca vacib məsələdir. Akademik Ə. Nuriyev bu sahədə bir çox tənzimlənə və təkmiləşdirmə formalarının gerçəkləşdirilməsini çox önəmli hesab edir. O vurğulayır ki, qeyri-neft bölməsinin faydalılığının, məhsulun gücünün, rəqabət imkanlarının yüksəldilməsinə və ümumilikdə qeyri-neft bölməsinin özünü təminietmə bazasına daxil edilməsinə ehtiyac var. Digər sozlə söyləsək, müəllif qeyri-neft sektorunun, ümumilikdə dövlətin başlıca maliyyə vasitəsi olan – Dövlət Budcə payənin yüksəldilməsi, iqtisadiyatın nefd gəlirlərindən olan asılılığının nisbətən azaldılmasını önəmli hesab olunur. Bizim məqsədimizcə buna görə də, başlıca olaraq qeyr-neft bölməsinin ixrac kütləsini, faydalılığını və yüksəliş formasının gücləndirilməsi olduqca önəmlidir. Qeyri-neft ixracının mahiyyət səviyədə yüksəlişi reallaşdırmayana qədər, iqtisadiyatın neft sektorundan olan böyük asılılığının aşağı

salınmasına çatmaq xeyli dərəcədə mürəkkəb funksiya kimi göstərilmiş olunur. Məsələn, əgər dövlətimizin bölgələrinin yüksəliş səviyyəsinin və maliyyə parametrlərində xüsusi müqayisə etsək, görəriy ki, Azərbaycanın əksər bölgələrinin daxilində fərqlənən datatasıyalar və maliyyə ehtiyatların mərkəzində öz daxi büdcələrini yaradırlar, yəni nefd gəlirləri bu məsələdə birbaşa başlıca mənbə kimi istifadə edilir. Bu məsələlər nəzər yetirməklə, qeyri-neft bölməsinin imkanlarının nisbətən daha çox bölgələrdə yaradılmasını da əsas sayaraq, dövlətin qeyri-neft bölməsinin ixracının müasir keyfiyyət və kəmiyyət bölməsinə çatdırılması, bu bölmədəki məqsədlərin real imkanlı bazalar sayəsində aşkarlanması, dövlət planlaşdırmalarında, layihələrdə qeyri-neft bölməsinin ixracının müasir keyfiyyət, kəmiyyət bölməsinə çatdırılması, bu bölmədəki məqsədlərin mövcud imkanlı bazalar sayəsində formalaşdırılması, ölkə layihələrində, proqramlarda qeyri-nefd ixracı məqsədlərinin qismən aydınlaşdırılması, ölkə köməyi proqramlarının uzun illərə hesablanmış strategiyə hədəflər prinsipi ilə işdənib düzəldilməsi, qeyri-neft bölməsi iştirakçılarının ixrac istiqamətli iqtisadiyata olan marağının çoxməqsədli və çoxistiqamətli qaydalar əsasında qurulması, ixrac tədbirlərinin subyektlərinin fundamenta bazar iqtisadiyatı tərkib hissələri sayəsində fəaliyyətinin artırılması aktualığı ilə xeyli dərəcədə fərqlənən təmərkuzlaşma və tənzimlənmə məsələlərindəndir. Dövlətin prezidenti İlham Əliyev “Norm” sement zavodunun açılışın mərasimində söyləmişdir: “Bu fabrikin fəaliyyətə başlaması sement istehsalında bütün məqsədlərimizə çatmaq üçün bizə imkan yaradır. Çünki bizim əsas məqsədimiz ondan ibarətdir ki, bu sahədə idxaldan asılılığımızı aradan qaldıraq və hətta özümüzü bütöv şəkildə maliyələşdirək, həmçinin, lazımi dərəcədə yüksək ixrac imkanlarının formalaşdırılması da bizim məqsədimiz idi”. Dövlət başçısının bu ifadələri realda, qeyri-neft bölməsinin ixracının yüksəldilməsinin irəliləyişinə strateji xətinin ideyoloji bazsın və siyasi rəhbərliyin bu sektorda əsaslı uğurlarını, məqsədlərini

təsvir edir. Xəyal etsək əgər, yaxın gələcəkdə xeyli miqdarda ölkə dəstəyi formaları, həmçinin, birbaşa şəkildə geri dönməyən maliyyə formaları ilə dəstəylənən, böyük infrastruktur potensialına malik olan formalaşdırılmış kənd təsərrüfatı nemətləri istehsalı və aqrar bölmədə artıq ərzaq nemətləri sayəsində dövlətin ehtiyacından əlavə olaraq məhsul və xidmətlərin istehsalı gerçəkləşdirilib. Bununla paralel olaraq, bu məhsul və xidmətlərin keyfiyyət parametrləri kifayət qədər yuxarıdır və rəqabət gücünə sahibdir. Bu an dövlətimizin sahib olaçağı mənfətin və sahib ola biləcəyi məqsədlərin qısa şəkildə məzmunu bu şəkildə təsvir oluna bilər:

- artıq kənd təsərrüfatı nemətlərinin istehsalına və aqrar bölməyə olan subsidiyalar və datasıyaların ayrılmasına ehtiyac qalmayıb;
- azərbaycan markalı kənd təsərrüfatı nemətlərinin beynəlxalq əmtəə bazarlarına daxil olması xeyli dərəcədə böyük miqyaslı və iri həcmli bir formada formalaşmış;
- dövlətin bütün rayonlarda qeyri-neft ixracı imkanlarının müasir mənbələri formalaşdırılıb;
- neft gəlirlərinin mənbələri ilə paralel olaraq dövlətə daxil edilmiş valyuta ehtiyatlarında qeyri-neft bölməsinin yeri xeyli dərəcədə artmışdır;
- dövlətin bölgələrinin bir çoxunun büdcəsi daxili maliyyə ehtiyatlarının sayəsində formalaşır;
- qeyri-neft bölməsinin ixracı dövlət iqtisadiyatının yüksəliş səviyyəsinin müasir baza və sabit mənbəyi hesab olunur;
- qeyri-neft bölməsinin ixrac imkanlarının artırılması Azərbaycan iqtisadi yüksəliş formasını mühüm səviyyədə yüksəltməyə şərait yaradıb və dövlətimiz öz iqtisadiyatını neft-qaz ehtiyatlarından olan asılılığından azad etməyə müvəffəq olub və.s.

Göründüyü kimi, bu kimi funksiyaların və məqsədlərin heçdə asan şəkildə həll ediləsi problemlər deyildir və halhazırda 2020-ci il də daxil edilməklə, həmin sahələr üzrə dövlət iqtisadiyyatının və onun fərqli bölmələrinin, həmçinin qeyri-neft bölməsinin ixrac yönümlü bölmələrinin davamlı şəkildə yüksəlişi, bu məsələlərdə böyük nailiyyətlərin əldə olunması və ümumilikdə, Azərbaycanın beynəlxalq dövlətlərin sırasında sabit və davamlı yer tutması üçün, əvvəlki mülahizələrdə də qeyd etdiyimiz kimi dövlət layihələri, planlar planı və məqsədli hədəflər aydınlaşdırılmışdır. Prezident İ. Əliyev 2010-2014-cü dövrlərdə qeyri-neft sektorunun canlandırılmasına dair layihələrə aid olunanlar haqqında danışarkən, bölgələrdə rəqabət güclü və ixracistiqamətli əmtəələr istehsal edən, yeni avadanlıqlara dayanan firma və müəssisələrin formalaşdırılması, bu yerlərdə istehsal edilən əmtəələrin bölgə və beynəlxalq bazarlarına ixracına təkan verilməsini əsas məqsəd kimi vurğulamışdır. Daha sonra tədqiqatçı bu məqsədlərə aşağıdakıları aid etmişdir:

- qeyri-neft sektoru bölmələrinin iqtisadi bölgələr üzrə dinamik inkişafının sürətləndirilməsi siyasətində əsas fayda kimi nəzərdə saxlanılması;
- xüsusi iqtisadi bölgələrin, sənaye müəssisələrin və obyektlərinin formalaşdırılması;
- neft-kimya sektorunun yenidən yaradılması və yüksəlişinin gerçəkləşdirilməsi və onun emal prosesinin getdikcə dahada artırılması;
- maşınqayırma sektorunun yüksəlişinin intensivləşdirilməsi, istehsal edilən nemətlərin dünya bazarına çıxarılmasının rəqabətə dayanqlılığın təmin olunması, neftmaşınqayırma sektorunun yüksəlişinin bərpa olunması;
- zəngin resurslar sahib qar və saf metalurgiyanın canlandırılması;

- ağır olmayan bölmənin yüksəlişinin müasir tələblərə uyğun təşkil olunması, yerli və dünya bazarlarda bu əmtəələrin rəqabət gücünün dahada inkişaf etdirilməsi;
- yüngül sənaye nemətlərinin rəqabətə dayanıqlılığının təşkil edilməsi;
- dövlətin daxilində müasir və ən yeni sektor olan nano avadanlıqların yüksəlişinə sahib olmaq;
- ölkədə kosmik sektorun inkişafının canlandırılması;
- gəmiqayırma bölməsində məsələlərin dahada inkişaf etdirilməsi və bu bölmənin yüksəliş potensialının dahada yüksəldilməsi;
- elektron texnika və başqa texnologiyaların isdehsalının artırılması, bu bölmədə ixtisaslaşmanın dahada genişləndirilməsi;
- tikinti ehtiyatları bölməsinin dirçəlişinə nail olmaq və.s.

Əlbəttə ki, dövlətin daxilində qeyr-neft bölməsinin yüksəliş strategiyasının imkanları kimi kimi qəbul olunan bu qeyd edilmiş strateji fəaliyyət sahələrinin hər birinin başlıca məqsədi qeyri-neft ixracının yüksəldilməsi, ixrac imkanının artırılması tələbinə yer verilmişdir. Bu əlverişli imkanın başlıca sahələri olan qeyri-neft ixraci imkanlarının yüksəldilməsi, onun tənzimlənməsinin və dahada inkişaf etdirilməsi üzrə məqsədyönlü funksiyalar və vəzifələr az fərqlə eyni hesab edilə bilər. Beləliklə, vurğuladığımız kimi, xeyli müddət dövlət iqtisadiyatında mövcud olan ənənəvi bölmələrin və cari dövrdəki iqtisadiyyat bölmələrinin hər birinin ixrac imkanlarının, bu imkanları yaradan təbii ehtiyatların, birinci növbədə, düzgün qiymətləndirmə, ona dəqiq və düzgün şəkildə dəyər verilməsi, qanunvericilik bazası tərəfindən dəyərləndirilməsi, gerçəkləşdirilməsi mexanizimlərinin formalaşdırılması vəzifələri özünün əhəmiyyətliliyi ilə fərqlənirlər. Araşdırmaçı R. Cəfərova vurğulayır ki, ölkəmiz ərazibaxımdan çoxda böyük hesab edilmir, amma bütün bunlara baxmayaraq lazımi resurslar ilə olduqca zəngindir. Ölkəmizdə qara,

əlvan, sərbəsd, yeyinti və nadir məhsullar, inşat və məmumat daşları, alunit, daş duzi, barıt və gips ehtiyatları, həmçinin mineral, termal və müəssisə əhəmiyyətli su müəssələri vardır. Vurğulamaq lazımdır ki, təbi ehtiyatların düzgün istifadə edilməməsinə mütləq şəkildə yol verilməməlidir. Buna görə də tədqiqatçının sözləri ilə razılaşmamaq mümkün deyildir. Azərbaycan öz təbii resurslarından düzgün istifadəsinə olunmasına görə tarixi uğurların əldə olunsa da, bu dövlətin təbii, mineral ehtiyatlarının tam əhatəsini və imkanlarını tam şəkildə ifadə etmir. Bir qrup tədqiqatçıların fikrincə, dövlətin qeyri-neft bölməsi sənaye sektoru imkanlarından və ixrac gücündən düzgün şəkildə istifadə edilmir. Nümunə kimi deyilir ki, Azərbaycan cari iqtisadiyyatının xammal istiqamətli, emal bölməsinin keyfiyyətinin nisbətən aşağı səviyyəyə düşməsi, yeni amlıyyə instutlarının iqtisadiyyatın emal bölməsinin investisiya istiqamətləndirmələrinə maraqların he olması, emal sektorunun dünya investorların iqtisadi maraqlarının aşağı səviyyədə olması kimi məsələləri mövcuddur. Əksər müstəqil alimlər hesab edirlər ki, Azərbaycanın ixracı neft və qeyri neft əmələlərində əsaslı şəkildə asılıdır. Bütün bunlarla paralel, vurğulanır ki, fərqli dünya təşkilatları Azərbaycanda aqrar bölmənin böyük ixrac imkanına və çoxlu miqdarda kənd təsərrüfatı nemətlərinə görə dövlətin beynəlxalq miqyasda təhlilində lazımi dərəcədə böyük yerə sahib olduğunu hesab edirlər.

Bu sektorda müasir kənd təsərrüfatı nemətləri və aqrar bölmədə ixraca sərhad qoyan təsirləri tədqiq edən araşdırmaçı M. Fərzəliyev bütün bunlara mexaniki geriliyi, müasirləşdirməyə investisiyaların nisbətən aşağı tempdə olmasını, istehlakçıların alıcılıq gücünün aşağı tempini, marketinq və menegment sektorunu aşağı yüksəlişini, servis xidmətinin yox səviyyədə olmasını, daxili emal şirkətlərinin kənd təsərrüfatı nemətlərinin satış kanallarının aşağı düşməsi, dünya qaydaları baxımdan xarici ölkələrə çıxışının məhdud sayda olmasını və başqaları

aid olunmuşdur. Bu sahədə müvafiq layihələrin gerçəkləşdirilməsi başlıca olaraq bu bölmənin ixrac imkanını yüksəldəcəkdir. Bununla paralel dövlətdə, ərzaq ehtiyatlarının tükənməzliyinin davamlılığının yüksəldilməsində əhəmiyyətli işlər görülmüş olacaqdır. Vurğulamaq lazımdır ki, “2008-2015-ci illərdə AR-da insanların ərzaq nemətləri ilə davamlı şəkildə təmin olunmasına görə qəbul olunmuş Dövlət Proqramı”nda 2015-ci il üçün məqsəd parametrlərində dənli bitkilərin keyfiyyətinin və kəmiyyətinin 2012-ci ildəki 27,5 s/hektardan 33 s/hektara dək yüksəldilməsi və 905 min hektar ərazidə dənli bitkilərin əkin ərazisinin yenidən qurulması nəzərə alınmışdır. Həmən dövrdə dənli bitkilərin cəmi istehsalının 2,9 mln. ton səviyəsində təmin olunması; 941 min ton ət istehsalı (2012-ci il- 276,1 min ton); 2.5 mln. ton süt və süt nemətləri istehsalı (2012-1,6); 8,1 m min ton sənaye yolu ilə quş əti istehsalı (2012-37,7); 1,31 mlyrd. yumurda istehsalı (2012-1,21); 801 min ton meyvə və tərəvəz istehsalı (2012- 809,81) və başqaları nəzərə alınmışdır. Gördüyümüz kimi, bu ölkə layihəsinin axırına bəzi məqsəd və hədəflərin planlaşdırılmasında da, zənnimizcə, bir sıra sahələr üzrə istehsalın yüksəldilməsində və ixrac imkanının artırılmasında mövcu potensiallardan daha düzgün şəkildə istifadə etmək şəraiti yaradılmış olacaqdır.

Qeyri-neft bölməsinin ixrac gücünün dahada inkişaf etdirilməsi fikiri ilə əsas hədəf olaraq özünü göstərən problemlərdən biri də sahibkarrıqla məşğul olanların ixrac faliyyəti sahəs ilə daha düzgün və keyfiyyətli şəkildə məşğul olmaları məsələsidir. Biz bu haqda araşdırdığımız tədqiqat mövzusunda vurğulamışdıq ki, xarici iqtisadi faliyyətlə məşğul olan şəxslərin xarici dünyada rəqabət imkanlarının yüksəldilməsi müasir dünya bazarı sahəsində xeyli dərəcədə mürəkkəbləşmiş və bu məsələ sistemli şəkildə yanaşma tələb edir. Ölkə tərəfindən sahibkarlığın canlandırılmasına yönəldilmiş tədbirlər, çoxistiqamətli olmasına nəzər yetirərək, bu sektorun ixrac imkanlarının yüksəldilməsi, canlandırılması üçün daha dölğün

sahələrin aydınlaşdırılması və reallaşdırılmasına ehtiyac olunmaqdadır. Bu sektorun qeyri-neft sahəsinə yüksəlişində önəmi məlumdur və bütün bunlar ölkənin iqtisadi siyasi fəaliyyətində daimi olaraq, əsas hədə sahələr cərgəsindədir. Bütün busadaladıqlarımızla belə, dövlətin daxilində sahibkarlıq sektorunun ölkə tərəfindən tənzimlənməsi yollarının müasirləşdirilməsi və lazımi biznes şəraitinin yaradılması üçün yaxın gələcəkdə daha innovativ layihələrin hazırlanması planlaşdırılmalıdır.

Ümumilikdə, Azərbaycanda qeyri-neft bölməsinin ixrac imkanlarının tənzimlənməsi, tıkmilləşdirilməsi sahəsi üzrə əsas imkanların, bu bölmənin tərkib hissələrinə uyğun olaraq seçilməsi mümkündür. Bu sahənin əsas bölmələrinin ixrac imkanlarına və onların formaya salınması, ölkə qanunvericilik bazasının formalaşdırılması, bu bölmələrdə ixracın cari durumu, mövcud imkanları faydasız şəkildə istifadə olunması hallarının gerçəklikləri, bu sahələrdə ixrac imkanının yüksəldilməsi yolları haqqında araşdırmanın quruluşuna uyğun məlumatlar verilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, biz yenədə qeyri-neft bölməsinin ixrac imkanlarının bu sahənin fəaliyyət sahələri üzrə bir çox tıkmilləşdirmə sahələrini vurğulamağın həqiqətə uyğun olaçağını fikirləşmişik:

- qeyri-neft bölməsində ixrac imkanlarının tənzimlənməsinin cari imkanlarının əsas tərkib hissələrinin beynəlxalq və qlobal yüksəlişi proseslərinə uyğunluğu səviyyəsində sivilizasiya proseslərinin həyata keçirilməsi;
- qeyri-neft bölməsinin ixrac imkanlarının real bəzi məsələlər əsasında inkişafını təşkil olunmasının sürətləndirilməsi;
- qeyri-neft bölməsi sahələrinin investisiya şəraitinin dahada dirçəldilməsi, dünya investorların bu bölmənin sayələrinə cəl olunması layihələrinin genişləndirilməsi;

- ixrac istiqamətli sahibkarlıq iştirakçılarının rəqabət güclərinin düzgün şəkildə dəyərləndirilməsi, lazımi planların həyata keçirilməsi;

Araştırmanın tərkib hissələrinə müvafiq şəkildə, Azərbaycanın qeyri-neft bölməsində ixrac imkanlarından düzgün formada istifadənin qaydasının müəyyənləşdirilməsi məsələlərinin bir çox aktiv mövzular sayəsində tədqiq edərkən, bu istiqamətdə ixrac imkanlarının təkmilləşdirilməsinin nəzəri-metodoloji bazası, Azərbaycanda ixrac imkanlarından düzgün yararlanmanın müəyyənləşdirilməsinin təkmilləşdirilməsi sahələrini təhlil və tədqiq etməyə çalışdıq. Arşdırma işinin mövzusu tədqiq edilən bölmə üzrə bir çox fikir və təyihələrin təklif edilməsinə şərait yaradır.

Nəticə və təkliflər

Diplom işinin mövzusunə uyğun şəkildə aparılmış araşdırmalar və müqayisəli təhlil olunmuş statistik parametrlər ümumi bir nəticəyə gəlməyə və müəyyən təkliflər irəli sürməyə şərait yaradır.

Vurğulamaq lazımdır ki, diplom işində paralel şəkildə və sıra ilə qeyri-neft bölməsinin nəzəri metodoloji bazası, dövlət içərisində olan qeyri-neft bölməsində ixrac imkanlarının yüksəldilməsi və onu üçün atılacaq addımların planlaşdırılması, respublikamızda qeyri-neft bölməsinin yüksəliş strukturuna və onun maqroiqtisadi təhlili ilə yanaşılmış, qeyri-neft bölməsinin cari vəziyyətdəki vəziyyəti və potensialı barəsində ətraflı şəkildə söz açılmış, qeyri-neft bölməsinə cəlb edilən investisiyalar və hökumətin bu istiqamətdəki tənzimləmə metodologiyası tədqiq olunması və nəhayət qeyri-neft bölməsinin ixrac imkanlarının tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi sahələri barəsində tədqiqat aparılmışdır. Araşdırmalar o nəticəyə gəlməyə şərait yaradır ki, cari dövrdə qeyri-neft bölməsində ixrac imkanlarının yüksəldilməsi istiqamətində iqtisadi məsələlərə edilən müdaxilələr, dövlət tənzimləmələri və iqtisadi tənzimləmələr müasir dövrdə də öz aktivliyini qoruyub saxlamaqdadır. Vurğulamaq lazımdır ki, bütün bunların sonunda son zamanlarda qeyri-neft bölməsində edilən büdcə daxilolmaları öz yüksəliş sürəti ilə fərqlənir və qeyri-neft bölməsinin ÜDM-dakı olan miqdarı ötən illərə baxdıqda daha böyükdür.

Qeyri-neft bölməsində apardığımız tədqiqatlar və materiallara əsaslanaraq deyə bilərik ki, bu bölmədə ixrac imkanlarını yüksəltmək məqsədi ilə başlıca olaraq iqtisadiyyatın daha intensiv yenilənməsinə nail olmaq lazımdır. Bunun üçün lazımi lahiyə və mexanizmlər işlənib hazırlanmalıdır. Vurğulamaq istəyirəm ki, diplom işində əsas ehtibarını ilə Azərbaycan iqtisadiyatında qeyri-neft bölməsində ixracın kütləsinin yüksəldilməsi və bu yüksəlişdən düzgün şəkildə istifadənin tədqiqinə böyük yer ayrılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. 2011-2015-cü illər üçün qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılmasına dair tədbirlər planı. AR Nazirlər Kabinetinin Sərəncamı №40, 8 fevral 2011-ci il, Bakı.
2. Abdullayeva S. Qeyri-neft sektorunun ÜDM-dəpayı gələn ildə 61,5 %-ə qədər yüksələcək. <http://www.sia.az>.
3. Aliyev İ. Ölkədə qeyri-neft sənayesinin inkişaf strategiyası. <http://www.yeniazerbaycan.com> (12.04.2014).
4. Amanova S. Ölkə sənayesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri. <http://www.academia.edu>.
5. Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytı. <https://www.stat.gov.az>
6. Aslanzadə İ. A. Dövlət innovasiya siyasətinin formalaşdırılması və sənaye sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi problemləri. İ. e. d. dissertasiyasının Avtoreferatı. AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu. Bakı, 2013.
7. Azərbaycanın xarici ticarəti, 2013. Statistik Məcmuə. Bakı, 2013.-278 s.
8. Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi. ARDSK. <http://www.stat.gov.az>.
9. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Fərmanı. <http://www.e-qanun.az>.
10. Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında AR Prezidentinin Fərmanı, 14 may 2010-cu il, Bakı.
11. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər).
12. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı. <http://www.cbar.az>.